

EEN GORDIAANSE KNOOP

MANNENKIESRECHT, VROUWENKIESRECHT EN GEZINSKIESRECHT TUSSEN
1795 EN 1917

1 Inleiding

In 1883 verwierp de Hoge Raad het beroep dat Aletta Jacobs had ingesteld tegen de afwijzende uitspraak van de arrondissementsrechtbank op haar eis om op de Amsterdamse kiezerslijst te worden geplaatst. In zijn motivering stelde de Raad dat het niet in de bedoeling van de grondwetgever van 1848 kon hebben gelegen om vrouwen kiesrecht te geven. Ook al was er in de Grondwet van 1848 niets te vinden over het feit dat kiezers mannelijk moesten zijn, volgens de Hoge Raad kon daarover geen twijfel bestaan.¹ Een van de opmerkelijkste zaken aan de motivering was dat de Hoge Raad er zich blijkbaar niet van bewust was dat bij de eerste verkiezingen onder de Grondwet van 1848 er wel degelijk vrouwen kiesrecht hadden. Het betrof weduwen die aan de vereisten van de census voldeden. Zij mochten hun kiesrecht weliswaar niet zelf uitoefenen, maar konden het overdragen aan een van hun meerderjarige zonen die zelf niet aan de censusvereisten voldeed.

Dit weduwenkiesrecht, dat in 1883 blijkbaar in vergetelheid was geraakt, en waarop we straks terugkomen, is voor ons aanleiding om het kiesrecht in de periode 1795-1917 tegen het licht te houden. Op grond waarvan werd nu eigenlijk kiesrecht verleend? Was het kiesrecht individueel of was het organisch, gebaseerd op het gezin? We behandelen deze vragen voor vier perioden: het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en wat daaraan voorafging, de periode rond de invoering van de Staatsregeling 1798, de periode van 1815 tot 1850 en de tijd van Thorbeckes kieswet uit 1850 tot de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917. In dat jaar werd het kiesrecht in alle opzichten een individueel recht.

Organisch kiesrecht was gebaseerd op het idee dat het kiesrecht moest aansluiten bij de natuurlijke ordening van de samenleving. Voor veel tijdgenoten vormde het gezin de basis van deze ordening. Wanneer het gezinshoofd een stem uitbracht, dan waren in deze opvatting alle gezinsleden in die stem vertegenwoordigd. Aangezien de man wettelijk het gezinshoofd was, bleef er voor vrouwen weinig plaats binnen het kiesrecht tenzij ze geen deel uitmaakten van een gezin (zelfstandig wonende ongehuwde vrouwen) of wanneer de man was overleden (weduwen).

Vaak wordt ervan uit gegaan dat de liberale kiesrechtopvatting individueel was en de confessionele organisch. Een dergelijke tweedeling ontstond echter pas in het begin van de

1 M. Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929*, Amersfoort, 2005, 174.

twintigste eeuw. Vóór die tijd waren beide concepten innig verstrengeld. Niet alleen had de praktijk van de toekenning van kiesrecht sterke organische kenmerken, ook waren er onder de Bataafse revolutionairen en negentiende-eeuwse liberalen veel voorstanders van organisch kiesrecht. Dat is begrijpelijk, want in de periode voorafgaand aan de Bataafse Revolutie was een organische opvatting over representatie gemeengoed. Pas aan het begin van de twintigste eeuw zouden bijna alle liberalen het individuele kiesrecht omarmen. Daarbij speelde de strijd voor vrouwenkiesrecht een belangrijke rol, omdat de grote groep van gehuwde vrouwen nu eenmaal moeilijk ingepast kon worden in het gezinshoofdenkiesrecht.

Het is opmerkelijk dat in de historiografie de geschiedenis van het Nederlandse vrouwenkiesrecht pas in 1883 lijkt te beginnen met de aanvraag van Aletta Jacobs om op de Amsterdamse kiezerslijst te worden geplaatst. Daarbij blijven niet alleen de discussies buiten beschouwing die in de Bataafse Tijd over vrouwenkiesrecht werden gevoerd, maar wordt ook het feit genegeerd dat in sommige gemeenten weduwen of ongetrouwde vrouwen het kiesrecht bezaten. Ook wordt meestal over het hoofd gezien dat tussen 1815 en 1850 veel weduwen over het kiesrecht beschikten.

Zowel de hedendaagse weergave van de geschiedenis van het kiesrecht als de discussies in het verleden zijn vaak verward, omdat geen analytisch onderscheid wordt gemaakt tussen de grondslagen waarop het kiesrecht werd verleend en de uitoefening daarvan. Wij betogen dat de uitoefening weliswaar altijd een individuele en mannelijke zaak is geweest, maar dat de gronden waarop kiesrecht werd verleend tot 1917 veel meer de trekken bezaten van organisch gezinskiesrecht dan van individueel kiesrecht.

Een ander belangrijk analytisch onderscheid is dat tussen de Grondwet, de Kieswet en de praktijk. In de Grondwet had het kiesrecht vaak een individueel karakter, maar bij de uitwerking in de Kieswet verschoof het in de richting van een gezinskiesrecht, terwijl het kiesrecht in de praktijk bijna uitsluitend bij gezinshoofden terechtkwam. Dit schiep niet alleen verwarring, maar leidde ook tot de merkwaardige situatie dat terwijl de Kieswet en ook het kiesrecht in de praktijk allerlei organische kenmerken bezat, het geen organisch of gezinskiesrecht mocht worden genoemd. De Grondwet kende immers alleen een individueel kiesrecht. Dit alles leidde tot een Gordiaanse kiesrechtknoop, die pas met het individueel kiesrecht van 1917 doorgehakt werd.

2 Het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en wat daaraan voorafging

De grondwetten die elkaar na de Bataafse omwenteling van 1795 in rap tempo opvolgden, zwegen aanvankelijk over de positie van vrouwen bij de toekenning van het stemrecht. Het Reglement voor de Nationale Vergadering (december 1795) en de Staatsregeling 1798 gebruikten, net als de staatsregelingen van 1801 en 1805, het neutrale begrip ‘burger’.² Het-

² Art. 9 Reglement; art. 10 Acte van Staatsregeling (1798); art. 24-25 Staatsregeling 1801; art. 12 Staatsregeling 1805.

zelfde geldt voor de diverse ontwerpen die vanaf 1796 werden opgesteld.³ Vrouwen werden in de eerste jaren na de revolutie dus niet uitdrukkelijk uitgesloten van het kiesrecht.

Dat veranderde na 1806, toen Nederland als het Koninkrijk Holland onder het gezag kwam te staan van Lodewijk Napoleon, broer van de Franse keizer. De criteria voor het stemrecht werden toen niet langer in de grondwet geregeld, maar in een op 17 april 1807 gepubliceerde kieswet.⁴ Artikel 2 van die wet sprak over ‘manspersonen’. Na de inlijving van Nederland in het Franse keizerrijk bleef deze uitdrukkelijke uitsluiting van vrouwen gehandhaafd. De Franse *Constitution* van 1799, die ook hier te lande gelding kreeg, kende het stemrecht namelijk alleen toe aan ‘hommes’, hetgeen in de Nederlandse versie vertaald werd met ‘mannen’.⁵ Hoewel het begrip ‘homme’ zowel ‘man’ als ‘mens’ kan betekenen, was deze vertaling toch correct. In 1793 was de term ‘citoyen’ uit de Grondwet van 1791 namelijk vervangen door het begrip ‘homme’ met de uitdrukkelijke bedoeling om vrouwen van het stemrecht uit te sluiten.⁶

Hoewel in het Nederland bekend was dat vrouwen in Frankrijk van het kiesrecht waren uitgesloten, werd toch in de eerste grondwetten gekozen voor de term ‘burger’, en daarmee voor zwijgzaamheid over de positie van vrouwen. Die zwijgzaamheid lijkt een bewuste keuze te zijn geweest, die waarschijnlijk de uitdrukking was van een zekere ongemakkelijkheid.⁷ Dit zou betekenen dat de uitsluiting van vrouwen ook in Nederland niet zo vanzelfsprekend was als wel wordt beweerd.⁸ Dat er inderdaad aanvankelijk enige onzekerheid bestond over de positie van vrouwen, blijkt uit de lokale verkiezingsreglementen die in het revolutionaire jaar 1795 overal in de Republiek werden opgesteld. In die reglementen bestond geen eenduidigheid over de uitsluiting van vrouwen. Uit het merendeel van de reglementen blijkt weliswaar dat het niet gebruikelijk was om aan het vrouwelijke deel van de bevolking stemrecht toe te kennen.⁹ Er waren echter ook uitzonderingen, met name in Friesland.

3 Art. 3 en 9 Plan van Constitutie 1796; art. 8, sub a Ontwerp van Constitutie 1797. Zie voor de twee ontwerpen die voorafgingen aan de Staatsregeling 1798: L. de Gou, *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1988 resp. 1990, dl. 1, 265 en 277 (art. 1, sub a) en dl. 2, 114 (art. 10-12).

4 Wet en reglement over de vereichten tot het stemrecht, en de wijze van benoeming der Leden van het Wetgevend Lichaam, in: *Verzameling van Placaaten*, dl. 10, Franeker-Leeuwarden, 1807, 505-509.

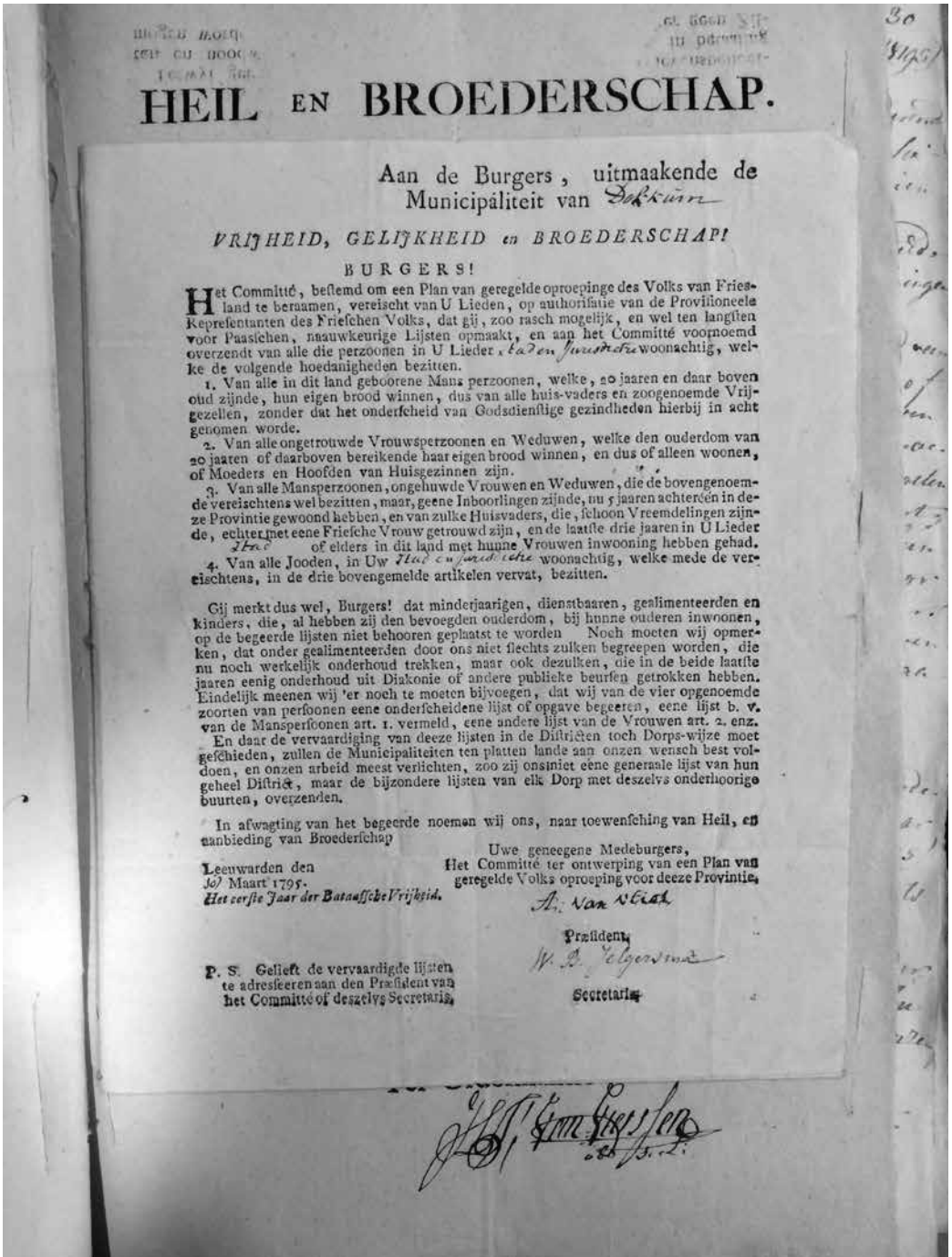
5 De Nederlandse versie is naast de Franse afgedrukt in *Verzameling der Fransche Wetten*, dl. 1, Amsterdam, 1811, 2-39.

6 Art. 2, sectie 2, hoofdstuk 1 *Constitution* 1791; art. 4 *Acte constitutionnel* 1793; vergelijk S. Desan, ‘Reconstituting the social after the Terror: family, property and the law in popular politics’, *Past and Present*, 1999, 81-121.

7 Bedacht moet worden dat vrouwen vaak een belangrijke rol vervulden bij politieke protesten. Vgl. P. van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer. Toekenning en uitoefening van het stemrecht tussen 1795 en 1840’, in: F. de Beaufort et al. (red.), *Tussen geschiktheid en grondrecht. De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795*, Amsterdam, 2018, 21-107, in het bijzonder 29 en de daar vermelde literatuur.

8 Zie C.B. Wels, ‘Stemmen en kiezen 1795-1922’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1979, 315. T.J. Veen, ‘Het volk, de leden van de maatschappij en de ingezetenen van de Republiek. Opmerkingen over het democratisch gehalte van de Bataafse Staatsregeling van 1798’, in: Moorman van Kappen en Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, 9-33, in het bijzonder 15; M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud. Sociale verandering in het revolutietijdvak, 1770-1820*, Nijmegen, 1999, 205.

9 Vgl. voor Leiden, Haarlem, Amsterdam, Groningen en Den Haag: *Jaarboeken der Bataafsche Republiek*, Amsterdam, 1797 (hierna verkort ‘JBR’), dl. 2, 374; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, Amsterdam, 1795 (hierna verkort ‘NNJ’), dl. 30/6, 4597; JBR, dl. 2, 297; NNJ, dl. 30/5, 4190; NNJ, dl. 30/8, 6066.

Circulaire van het 'Comité bestemd om een Plan van geregelde oproeping des volks van Friesland te beramen' aan alle municipaliteiten met de opdracht om lijsten van alle stemgerechtigde personen op te maken, 1795. Dokkum, Streekarchief Noordoost Fryslân, toegang 001, inv.nr. 89.

Zo kenden Leeuwarden en Dokkum het stemrecht toe aan ‘weduwen en ongetrouwde vrouwen’ in reglementen die op respectievelijk 27 maart en 8 april 1795 werden vastgesteld.¹⁰ Er hebben begin april 1795 ook daadwerkelijk verkiezingen plaatsgevonden op grond van deze reglementen. Helaas kan wegens het ontbreken van de relevante archieven niet meer worden vastgesteld of vrouwen daaraan deelgenomen hebben. Op provinciaal niveau leken de nieuwe bestuurders aanvankelijk ook de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht te overwegen. Op 18 maart 1795 stuurde het ‘Comité bestemd om een Plan van geregelde oproeping des volks van Friesland te beramen’ een circulaire naar alle municipaliteiten met de opdracht om lijsten van alle stemgerechtigde personen op te maken.¹¹ Er werden in die brief vier groepen personen aangewezen, waaronder als tweede groep ‘alle ongetrouwde vrouwspersonen en weduwen’ van twintig jaar of ouder. In het definitieve Plan van Oproeping, dat werd vastgesteld op 30 mei 1795, was deze groep niet langer opgenomen en werd het stemrecht uitdrukkelijk beperkt tot ‘manspersonen’.¹² Overigens bestond op meer plaatsen in Friesland onzekerheid over de precieze rol van vrouwen bij verkiezingen. Zo werd in een ongedateerd concept van reglement voor de stad Harlingen voorgesteld het stemrecht te beperken tot burgers ‘van de mannelijke sexe’.¹³ Maar voor diezelfde stad bepaalde artikel 4 Plan ter Oproeping in verband met de verkiezing van nieuwe gerechtsleden op 14 april 1796 dat ‘weduwen en ongetrouwde vrouwen’ wel onder de stemgerechtigden moesten worden begrepen.¹⁴

De keuze die uiteindelijk op provinciaal niveau werd gemaakt om het stemrecht exclusief aan mannen toe te kennen, werd soms op lokaal niveau nagevolgd. Uit de artikelen 1 en 2 van het Reglement ter verkiezing van een nieuw gerecht voor de municipaliteit Tjertkerstadeel, vastgesteld op 20 maart 1796, kan worden afgeleid dat alleen ‘manspersonen’ stemrecht hadden.¹⁵ De keuze van het provinciale bestuur werd echter niet overal overgenomen. In deze fase van de revolutie koesterden lokale gemeenschappen hun autonomie ten opzichte van het Friese provinciale gezag.¹⁶ Diverse steden, waaronder Leeuwarden, hielden ook in 1796 nog vast aan stemrecht voor vrouwen. Daaraan zou pas een definitief einde komen met de staatsgreep van januari 1798 en de daaruit voortgekomen centralistische Staatsregeling 1798.

De animo in Friesland voor vrouwenkiesrecht is niet toevallig. Friesland kende ten tijde van het ancien régime, anders dan de meeste overige delen van de Republiek, een zekere

¹⁰ NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4) en NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 2).

¹¹ Geraadpleegd is de aan het stadsbestuur van Dokkum verzonden brief, Dokkum, Streekarchief Noordoost Fryslân, Toegang oor, inv.nr. 89 (ingekomen stukken). Ik ben de archivaris Tjeerd Jongsma erkentelijk dat hij mij attendeerde op deze brief.

¹² NNJ, dl. 30/4, 3316.

¹³ Leeuwarden, Tresoar, Toegang 8, inv.nr. 187.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Vergelijk J.R. Kuiper, ‘Jacobijnen en sansculotten in Friesland. De volkssociëteit van Leeuwarden en de Bataafse Revolutie’, *De Vrije Fries*, 1989, 57-76, in het bijzonder 58; Idem, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798*, Franeker, 2002, 71.

De Kerk te DOKKUM.

J. B. d.

Gezicht binnen DOKKUM.

K. F. B. f.

Twee dorpsgezichten met kerk en kerktoren te Dokkum, door Carel Frederik Bendorp, naar een tekening van: Jan Bulthuis, circa 1790. Amsterdam, Rijksmuseum.

vorm van democratie, waarin ook vrouwen een rol hadden.¹⁷ Deze enigszins democratische bestuursvorm kon overigens alleen op het platteland worden aangetroffen. In de steden was het bestuur in handen van enkele belangrijke families en hadden de overige burgers vrijwel geen invloed.¹⁸ De basis voor de participatie van de plattelandsbevolking was gelegen in de eigendom van onroerend goed, meer in het bijzonder van een stemgerechtigde boerderij. Op grond van deze vorm van census werd rond 1740 aan circa één op de tien inwoners van het platteland het stemrecht toegekend voor onder andere de afvaardiging naar de Provinciale Staten.¹⁹

Vrouwen konden in deze Friese democratie in beginsel ook participeren, mits zij maar eigenaar waren van een stemhebbend onroerend goed.²⁰ In 1792 verklaarde de Friese rechtsgeleerde Petrus Wierdsma (1729-1811) onomwonden dat ook vrouwen tot het stemrecht werden toegelaten.²¹ Dit wordt bevestigd door het feit dat vrouwen in grote getale in de zogeheten ‘stemkohieren’ als stemgerechtigden stonden geregistreerd.²² Wel werden getrouwde vrouwen beperkt in de uitoefening van hun kiesrecht. Vrouwen stonden namelijk onder voogdij van hun man, die het kiesrecht uitoefende, maar wel uit naam van de rechthebbende. Dat werd ook bij het registreren en uitbrengen van de stem aangegeven.²³ Dat bracht met zich mee dat als een vrouw haar stemrecht verloor omdat zij niet tot de juiste religie behoorde, haar echtgenoot dat recht ook niet kon uitoefenen.

Belangrijk is dat Wierdsma benadrukte dat deze beperking in de uitoefening van het stemrecht alleen voor getrouwde vrouwen gold. ‘Ongetrouwde vrouwen en weduwen’, aldus Wierdsma, ‘stemdraagende goederen bezittende, kunnen, buiten alle bedenking, ook in persoon stemmen’.²⁴ Hij ging nog een stap verder door te betogen dat vrouwen ook als gevolmachtigden konden optreden, ook al konden ze in het algemeen niet in rechte optreden.²⁵ Ten slotte leek ook de wettelijke regeling van het stemrecht er, blijkens artikel 29, vanuit te gaan dat ‘tutrices’, oftewel voogdissen, het stemrecht namens hun pupillen konden uitoefenen.²⁶

17 C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek*, Assen, 1934, 77. Hetzelfde gold voor Drenthe. P. Brood, ‘Bestuur en rechtspraak in Hooageveen vóór 1795’ in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Hooageveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813* (Hooageveen 1983), 25.

18 *Ibidem*, 85.

19 *Ibidem*, 77.

20 *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*. 16: Friesland, Amsterdam, 1789, 4.

21 P. Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht in Friesland*, Leeuwarden, 1792, 52. Wel waren ze uitgesloten van het passieve kiesrecht, *Ibidem*, 161 en 165.

22 Zie bv. de digitaal gepubliceerde stemkohieren van Weststellingwerf, <http://www.tresoar.nl/help/pages/stemkohieren.aspx>.

23 Zie het kohier van de stemmen te Drachten uit 1723 wegens een nieuwe grietman, waar bij nr. 6 Gosuinus Theodorus baron van Coehoorn genoteerd staat als stemgerechtigd ‘nomine uxoris’, Tresoar, Toegang 247, inv.nr. 134.

24 Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht*, 130. Overigens werd dit eind negentiende eeuw wel ontkend. Vrouwen zouden ofwel via hun man ofwel via procuratie dienen te stemmen, D.J.A. van Harinxma thoe Slooten, *Verhandeling over het stemrecht in Friesland in de 17^e en 18de eeuw*, Leiden, 1894, 19. Enig bewijs voor deze bewering wordt daar niet voor aangedragen.

25 Wierdsma, *Verhandeling over het stemrecht*, 130.

26 Statuten, ordonnantien, reglementen, en costumen van rechte van Vriesland, Leeuwarden, 1770, 372.

Het is wel de vraag of vrouwen ook daadwerkelijk verschenen bij de stemming. Uit de stukken inzake een stemming voor een nieuwe grietman te Drachten in 1723 blijkt dat verschillende weduwen zich lieten vertegenwoordigen door een gevolmachtigde.²⁷ Dat zegt overigens nog niet zoveel over de positie van vrouwen. Ook veel mannen brachten hun stem niet zelf uit, maar lieten zich daartoe vertegenwoordigen.²⁸

De toekenning van het stemrecht aan sommige groepen vrouwen in Friesland hing samen met het feit dat daar, net als elders in de Republiek, in feite werd uitgegaan van een stemrecht per huishouden.²⁹ Dat recht werd dan door het hoofd van dat huishouden uitgeoefend, zodat gesproken kan worden van een vorm van gezinshoofdenkiesrecht. Een volledig individueel gedacht persoonlijk stemrecht, zoals we tegenwoordig kennen, was geen gemeengoed.³⁰ Bedacht moet worden dat ook binnen de natuurrechtstheorie van bijvoorbeeld de invloedrijke filosoof en natuurrechtsgeleerde Samuel Pufendorf (1632-1694) niet het individu, maar de familie als basiseenheid werd aangemerkt.³¹ Eind achttiende eeuw bleek die gedachte nog springlevend, zoals blijkt uit de opvattingen van de Française Olympe de Gouges (1748-1793), vurig pleitbezorgster van rechten voor vrouwen.³² Deze activiste betoogde dat het volk niet bestond uit abstracte individuen, maar uit verbintenissen tussen mannen en vrouwen. Het uitoefenen van politieke rechten leek zij dan ook te beperken tot economisch onafhankelijke vrouwen.³³ Binnen het gezin gold immers het huwelijksrecht en op basis daarvan was de man het hoofd van het gezin. Een vergelijkbare opvatting werd in Nederland vertolkt door Pieter Paulus (1753-1796), de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering.³⁴ De opvatting dat het huishouden de basiseenheid van de samenleving en dus ook van de politieke natie was, strookte met de sociale realiteit, ook na de omwenteling van 1795. Het huishouden bleef tot aan de industrialisatie een cruciale sociaaleconomische rol vervullen.³⁵

De gedachte van een gezinshoofdenkiesrecht klonk in de meeste kiesreglementen uit

27 Zie het verslag van de stemming van 8 juni 1723 voor een nieuwe grietman, waaruit blijkt dat Anna van Scheltinga, weduwe van Haersma en stemgerechtigd 'pro se et nomine liberorum', haar stem bij volmacht laat uitbrengen, Tresoar, Toegang 247, inv.nr. 134.

28 Zie het verslag van de stemming van 8 juni 1723 voor een nieuwe grietman, waaruit blijkt dat Cornet Wilhelmus ten Oever, stemgerechtigd als man van en dus voogd over zijn vrouw, zijn stem bij volmacht laat uitbrengen, Tresoar, Toegang 247, inv.nr. 134.

29 Dat gold ook voor Drenthe. Brood, 'Bestuur en rechtspraak', 25.

30 Het kan daarom misleidend zijn om een kiesstelsel te definiëren als 'het geheel van regels die de middelen aangeven waarmee het individu invloed kan uitoefenen op de samenstelling van een vertegenwoordigend lichaam', Wels, 'Stemmen en kiezen', 313; vergelijk ook *ibidem*, 315.

31 P. Westerman, *The Disintegration of Natural Law Theory, Aquinas to Finnis*, Leiden, 1997, 210.

32 M. Gunning, *Gewaande rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafsche Constitutie*, Zwolle, 1991, 249.

33 Zij was daarmee minder radicaal dan haar tijdgenote, de Nederlandse feministe Etta Palm-Aelders, J. Vega, 'Feminist Republicanism. Etta Palm-Aelders on Justice, Virtue and Men', *History of European Ideas*, 1989, 333-351.

34 J. Kloek en W. Mijnhart, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, 255.

35 J. Bohstedt, 'The Myth of the Feminine Food Riot: Women as Proto-Citizens in English Community Politics, 1790-1810', in: H.B. Applewhite en D.G. Levy (red.), *Women and Politics in the Age of Democratic Revolution*, Ann Arbor, 1990, 21-22 en 51-52; vergelijk ook met J.L. Polasky, 'Women in Revolutionary Brussels: "The Source of Our Greatest Strength"', in: Applewhite en Levy (red.), *Women and politics*, 156.

het eerste jaar van de revolutie door, zowel in Friesland als elders in de Republiek. In het reglement van Amsterdam werd bijvoorbeeld tevens geëist dat de stemgerechtigde 'tot het besturen van zyner eigen zaken bevoegd' was.³⁶ Daartoe was in beginsel ook nodig dat hij een eigen huishouding voerde. Vandaar dat er in artikel 4 een uitzondering werd gemaakt voor mannen die nog bij hun ouders inwoonden: zij kregen stemrecht, mits zij waren getrouwd.³⁷ Ook uit de eerdergenoemde circulaire van 18 maart 1795 van het Friese Comité belast met het opstellen van een verkiezingsreglement blijkt duidelijk dat het moest gaan om personen die 'hun eigen brood winnen'.³⁸ Dat betekende dat het alleen 'hoofden van huisgezinnen' betrof, dan wel zelfstandige alleenwonende vrijgezellen. Ter toelichting werd daarbij opgemerkt dat daarmee kinderen die bij hun ouders inwoonden, niet inbegrepen waren, ook al hadden zij de vereiste leeftijd van twintig jaar bereikt. Hetzelfde gold voor zogeheten 'dienstbaren'. Ook in Dokkum werden 'dienstbaren' die bij 'hunne meesters of vrouwen' inwoonden, uitgesloten.³⁹ Met 'dienstbaren' werden ongetwijfeld inwonende bedienden bedoeld, want die werden ook elders in de Republiek uitgesloten, bijvoorbeeld te Leiden, Haarlem en Den Haag, waar 'dienstboden', 'huiselijke bedienden' en 'domestiquen' het stemrecht werd ontzegd.⁴⁰ Tot slot is het in dit verband vermeldenswaardig dat sommige steden een eis van welstand kenden die met zich meebracht dat de stemgerechtigde een minimumbedrag aan 'hoofdgeld' betaalde.⁴¹ Dat verwees naar het bedrag dat het hoofd van het huishouden verschuldigd was op grond van het aantal gezinsleden boven de zestien jaar en de omvang van het huispersoneel, en ging derhalve ook uit van een gezinshoofdenkiesrecht.

De reden voor de uitsluiting van dienstbaren was, zo blijkt uit de toelichting op het reglement van Haarlem, dat zij 'meer of min in hunnen vryheid' waren beknot.⁴² Zij waren afhankelijke leden van een huishouden. Via dezelfde redenering kon het gezinshoofdenkiesrecht ook leiden tot uitsluiting van vrouwen. Het huwelijksrecht bepaalde immers dat de man het hoofd van de huishouding was. De vrouw stond zelfs onder zijn voogdij en was dus niet onafhankelijk. Gemakshalve gingen de meeste politici, inclusief de meeste revolutionairen van 1795, ervan uit dat vrouwen niet geacht werden een zelfstandig huishouden te voeren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de Verklaring van de Rechten en Plichten der Burgers van de stad Utrecht van 25 april 1795. In artikel 2 van die verklaring werd opgemerkt dat vrouwen weliswaar mensen waren, maar dat zij, omdat zij 'onder het opzicht

36 JBR, dl. 3, 40-41.

37 Ook in Zutphen en Groningen kregen inwonende meerderjarige kinderen het stemrecht, mits voor hen de daarvoor vereiste lasten waren betaald, NNJ, dl. 30/8, 6040 (art. 2); NNJ, dl. 30/5, 4190-4191 (art. 2).

38 Streekarchief Noordoost Fryslân, Toegang oor, inv.nr. 89 (ingekomen stukken).

39 NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 5).

40 JBR, dl. 2, 374 en dl. 3, 33; NNJ, dl. 30/6, 4598 (art. 2); NNJ, dl. 30/8, 6065 (art. 3). Vergelijk, voor Utrecht: R.E. de Bruin, 'Democratie in Utrecht 1795-1798', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, 377-390. Opvallend genoeg sloot het Reglement 1795 dienstboden niet uit.

41 NNJ, dl. 30/5, 4190; NNJ, dl. 30/8, 6040 (art. 1); NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4).

42 NNJ, dl. 30/6, 4571; vergelijk ook met de provincie Friesland, waar degenen die onder enigerlei voogdij stonden, zoals dienstboden en gealimenterden, waren uitgesloten, NNJ, dl. 30/4, 3317 (art. 5, sub 1).

en de bescherming van mannen' stonden, niet tot de categorie 'burgers' konden worden gerekend. Het stemrecht was daar dan ook gereserveerd voor mannen.⁴³

Volledige uitsluiting van vrouwen vloeide evenwel niet noodzakelijkerwijs voort uit dit gezinshoofdenkiesrecht, omdat sommige vrouwen wel een eigen huishouding voerden. Vermoedelijk waren de aantallen van dergelijke 'vrouwenhuishoudens' zelfs aanzienlijk in de steden van de zeventiende en achttiende eeuw, vanwege het deels door het grote belang van de zeevaart veroorzaakte vrouwenoverschot.⁴⁴ In Dokkum en Leeuwarden werd erkend dat ook vrouwen hoofd van een huishouden konden zijn, met als gevolg dat vrouwen niet categorisch werden uitgesloten. Ook in deze twee steden werd het stemrecht weliswaar in eerste instantie toegekend aan degenen die 'huisvaders of huiszittende' waren.⁴⁵ Daar werd echter vervolgens bepaald dat 'weduwen of ongehuwde vrouwen, die op haar zelve wonen' ook stemrecht hadden.⁴⁶ Er werd daarbij wel ten aanzien van de uitoefening opgemerkt dat zij, net als personen die wegens ziekte of een andere belangrijke reden niet ter stemming konden komen, niet in persoon hoefden te verschijnen, maar bij briefje mochten stemmen.⁴⁷ Het was blijkbaar niet de bedoeling dat zij zich op de stemvergadering daadwerkelijk tussen de mannen zouden begeven. Dit sloot vermoedelijk aan bij de praktijk van het ancien régime, althans in Friesland: weduwen en ongehuwde vrouwen konden het kiesrecht wel persoonlijk uitoefenen, maar dit werd gewoonlijk aan een man overgelaten.

De toekenning van het kiesrecht aan weduwen en ongetrouwde vrouwen in de hoedanigheid van hoofd van een huishouden in enkele steden van de Republiek kende een interessante parallel in de Amerikaanse staat New Jersey.⁴⁸ Daar hadden, net als in Friesland, tot aan de afscheiding van Engeland alleen 'freeholders' stemrecht, dus eigenaren van onroerend goed. Na de succesvolle revolutie werd evenwel gepleit voor toekenning van het stemrecht aan alle 'householders'. De nieuwe grondwet van New Jersey van 1776 gaf vervolgens het stemrecht aan 'all inhabitants', hoewel hiermee vermoedelijk mannen werden bedoeld, want vrijwel overal in de Verenigde Staten was de uitsluiting van vrouwen algemeen aanvaard.⁴⁹ Vrouwen waren daarmee echter niet expliciet uitgesloten. Van deze vaagheid werd in 1790 gebruik gemaakt door in de nieuwe kieswet uitdrukkelijk te bepalen dat ook vrouwen stemrecht konden hebben, mits zij aan alle voorwaarden voldeden. De achtergrond van deze toekenning is vermoedelijk de grote invloed van Quakers, voor

43 De Bruin, 'Democratie in Utrecht', 378; zie ook R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*, Zutphen, 1986, 118.

44 Vgl. A. Schmidt, "'Ontbloot van alle winsten?' Armoede en overlevingsstrategieën van gebroken gezinnen in Holland, 1699-1800', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift*, 2008, 121-122.

45 NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 1, Dokkum) en NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4, Leeuwarden). Voor de provincie Friesland en de stad Groningen spraken de reglementen over 'hoofden van een (...) huisgezin', NNJ, dl. 30/4, 3316 (art. 1) en NNJ, dl. 30/5, 4190 (art. 1).

46 NNJ, dl. 30/3, 2371 (art. 4) en NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 2).

47 NNJ, dl. 30/3, 2374 (art. 16); NNJ, dl. 30/4, 3349 (art. 19).

48 E.R. Turner, 'Women's suffrage in New Jersey: 1790-1807', *Smith College Studies in History*, juli 1916, 165-187.

49 R.J. Dinkin, *Voting in provincial America. A study of elections in the thirteen colonies, 1689-1776*, Westport, 1977, 29-30.

wie politieke participatie van vrouwen geaccepteerd was. Net als in Friesland ging het daarbij wel om gezinshoofdenkiesrecht, want ook in New Jersey werden in beginsel alleen weduwen en ongetrouwde vrouwen toegelaten. Het was algemeen aanvaard dat getrouwde vrouwen niet konden stemmen. Er zijn ook voldoende aanwijzingen dat in ieder geval vanaf 1797 aanzienlijke aantallen vrouwen daadwerkelijk hebben deelgenomen aan de verkiezingen. Er werd hier overigens wel bezwaar gemaakt, met als argument dat vrouwen zich niet met politieke zaken dienden te bemoeien. In 1807 leidde dit tot een wijziging van de kieswet, waarbij het stemrecht voor vrouwen weer werd afgeschaft.

Het uitgangspunt van het gezinshoofdenkiesrecht hield derhalve de mogelijkheid van vrouwenkiesrecht open en in het eerste jaar na de revolutie leidde dit ook nog tot enige onzekerheid omtrent de positie van vrouwen. Daarmee zou kunnen worden verklaard dat de centrale bepalingen in de opeenvolgende (ontwerp)grondwetten omtrent de toekenning van het stemrecht vrouwen niet expliciet uitsloten.

3 De Staatsregeling 1798

Toch werd vanaf 1796 snel duidelijk dat er in de Eerste Nationale Vergadering voor het toekennen van kiesrecht aan vrouwen weinig animo bestond.⁵⁰ Op 11 januari 1797 merkte de afgevaardigde Jacob George Hieronymus Hahn (1761-1822) op dat volgens hem ‘hun eigen en het algemeen welzijn’ niet vorderde dat vrouwen kiesrecht zouden krijgen.⁵¹ Deze uitsluiting kwam evenwel niet uitdrukkelijk naar voren in de bepaling in de ontwerpgrondwet betreffende de toekenning van stemrecht, want die sprak slechts over ‘burger’.⁵² Toen op 12 januari 1797 om helderheid werd gevraagd over de precieze reikwijdte van de bepaling, liet het antwoord van de president weinig aan duidelijkheid te wensen over: ‘De vrouwen zijn geen stemgerechtigde Burgers’.⁵³ De ontwerpgrondwet die uiteindelijk door de Nationale Vergadering werd aangenomen verried overigens wel dat vrouwen geen stemrecht hadden. Artikel 14 Ontwerp 1797 bepaalde namelijk dat ‘hy’ die zich inschreef in het stemregister daarmee erkende tot ‘geene andere dan de Bataafsche Natie’ te behoren.

Ten aanzien van de Staatsregeling 1798 moet eveneens worden aangenomen dat, ondanks de vage bewoordingen, vrouwen van het stemrecht uitgesloten waren.⁵⁴ Een aanwijzing hiervoor is al gelegen in een ontwerpconstitutie die vermoedelijk is opgesteld door Willem Anthony Ockerse (1760-1826), die nauw betrokken was bij de staatsgreep van januari 1798 en bij het opstellen van de Staatsregeling 1798.⁵⁵ Artikel 37 van dat ont-

50 Vgl. Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 45-46.

51 L. de Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, Den Haag, 1983, 180.

52 Zie art. 8, sub a Ontwerp 1797.

53 De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 182.

54 Vgl. Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 47.

55 Vergelijk ook met de brief van B. van Rees aan een lid van de tweede constitutiecommissie, waarin uitdrukkelijk werd opgemerkt dat vrouwen niet stemgerechtigd waren, De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, dl. 1, 412.

Portret van Willem Anthonie Ockerse, door Reinier Vinkles, circa 1800. Amsterdam, Rijksmuseum.

werp luidde: 'behalven vrouwen, minderjarigen, en waanzinnigen of onnozelen, zijn van het stemrecht uitgesloten: (...)'.⁵⁶ Deze bepaling werd weliswaar niet in de Staatsregeling 1798 opgenomen, maar artikel 5 Reglement, letter A, behorende bij die Staatsregeling 1798 verried wel dat de kiezer 'eenen Man' moest zijn.

Tijdens een zitting van het Vertegenwoordigend Lichaam op 8 juli 1799 werd de uitsluiting van vrouwen door de Staatsregeling 1798 bevestigd. Er waren bij dat Vertegenwoordigend Lichaam een drietal brieven van 'Bataafsche vrouwen en maagden' binnengekomen met het verzoek om aandacht te besteden aan eerder opgeworpen grieven

⁵⁶ De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, dl. 2, 332.

en bezwaren. De president merkte naar aanleiding van die brieven op dat ‘ingevolge de Staatsregeling, de vrouwen niet stemgerechtigd’ en daarom ook onbevoegd waren om voordrachten ‘betrekkelyk staatszaaken te doen’.⁵⁷

De Staatsregelingen van 1801 en 1805 gebruikten eveneens de neutrale begrippen ‘burger’ en ‘ingezetene’, zodat vrouwen ook hier niet expliciet werden uitgesloten. Maar opnieuw mag worden aangenomen dat vrouwen niet geacht werden op grond van deze regelingen stemgerechtigd te zijn. Zo werd in de Proclamatie van 14 september 1801, waarin de volksstemming over de nieuwe Staatsregeling werd aangekondigd, duidelijk gemaakt dat alleen ‘manspersoonen’ tot de stemming werden toegelaten.⁵⁸ Ook enkele ontwerpen voor een grondwet, opgesteld in 1804 door de invloedrijke Isaac Jan Alexander Gogel (1765-1821), die van 1798 tot 1801 minister van Financiën was geweest, laten zien dat hij vrouwen geen stemrecht wilde toekennen.⁵⁹ Gogel stelde een artikel voor dat bepaalde dat alleen ‘manspersonen’ zich konden inschrijven in het burgerregister, waardoor vrouwen expliciet de toegang tot het stemrecht zou worden ontzegd.⁶⁰ Hij opperde tevens om een artikel op te nemen, luidende: ‘Vrouwen, weduwen en onmondige kinderen van Bataafsche burgers genieten alle de voorregten van het burgerschap waartoe de persoon des mans niet vereischt word’.⁶¹ Interessant is in die bepaling dat weduwen apart werden genoemd, waardoor ook zij uitdrukkelijk van het stemrecht werden uitgesloten.

Voor de toekenning van stemrecht aan weduwen en ongetrouwde vrouwen bleek dus geen plaats meer te zijn in de Bataafse Republiek. Maar het uitgangpunt van het gezins-
hoofdenkiesrecht bleef een belangrijk gegeven, ook na het eerste revolutiejaar 1795. Het schemerde af en toe door in de discussies in de Nationale Vergadering, bijvoorbeeld tijdens de zitting van 12 januari 1797. Er werd toen gesproken over het voorstel om de leeftijdsgrens, die op dat moment op 22 jaar stond, af te schaffen voor gehuwden. Het door Bernardus Nieuhoff (1747-1831) aangevoerde argument ten gunste van deze versoepeling laat zien dat het stemrecht gekoppeld was aan het voeren van een huishouden. Nieuhoff betoogde ‘dat hij, die vader des huisgezins is, ook zeer wel als actief burger kan worden aangemerkt en dus het stemrecht (kan) uitoefenen’.⁶² Het voorstel werd aangenomen.⁶³ Enkele jaren later werd het principe van het gezins-
hoofdenkiesrecht helder omschreven door Gerhard Dumbar (1743-1802), een invloedrijk publicist uit Deventer. Zijn rond 1801 opgestelde ontwerpconstitutie bevatte namelijk de volgende bepaling: ‘In ieder huisgezin kan niet meer zijn dan een persoon die gebruik van het stemregt maakt; zo egter, dat zij, die bij een ander huisgezin inwonen zonder daar toe te behooren, hier door niet zul-

57 Dagverhaal der Handelingen van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks, dl. 5, Den Haag, 1799, 339-340.

58 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1995, 274.

59 L. de Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming*, Den Haag, 1997, 122 (art. 3) en 128 (art. 30). Over Gogel, zie: J. Postma, ‘Alexander Gogel: bouwer van de eenheidsstaat’, *Pro Memorie*, 2010, 56-86.

60 De Gou, *De Staatsregeling van 1805*, 122 (art. 3).

61 *Ibidem*, 129 (art. 33).

62 De Gou, *Het ontwerp van Constitutie van 1797*, dl. 1, 181.

63 Vergelijk met art. 8, sub a Ontwerp 1797. De eerste constitutioneelcommissie had ook al voorgesteld om een uitzondering te maken voor gehuwden, maar dan door de leeftijdsgrens voor hen op twintig jaar te stellen, zie art. 10, lid 1 Plan 1796.

len zijn uitgesloten'.⁶⁴ Bovendien was dit gezinshoofdenkiesrecht nog steeds van belang bij het bepalen of voldaan werd aan de censuseis die eventueel werd gesteld. In dat geval zou het vermogen van de vrouw namelijk meetellen voor het stemrecht van de man.

Een voorbeeld van dat laatste is te vinden in het Plan 1796. Het Plan 1796 bevatte weliswaar, net als de meeste andere (ontwerp)grondwetten uit de Bataafse tijd, geen census ten aanzien van de stemgerechtigden, maar het voorgestelde kiesstelsel was wel getrapd. Dat betekende dat de stemgerechtigden niet rechtstreeks representanten kozen, maar kiezers aanwezen die die taak moesten vervullen. In het Plan 1796 werd echter wel een welstandseis gesteld aan die kiezers. In het kielzog daarvan legde de slotzin van artikel 50 Plan 1796 vast dat 'de eigendommen van de vrouw de man' kwalificeerde.⁶⁵ In de commissie werd tevens de vraag opgeworpen of inwonende kinderen niet eveneens als kiezer konden worden toegelaten, indien het vermogen van de ouders daartoe proportioneel geëigend was.⁶⁶ Zo bepaalde artikel 51 Plan 1796 dat indien een vrouw weduwe was geworden, haar inwonende zoon als kiezer gekwalificeerd kon worden vanwege haar eigendommen. Opvallend is dat het kiesrecht niet werd toegekend aan de weduwe, maar eventueel aan een zoon. Dat recht kon overigens slechts aan één van de inwonende zonen toekomen en dus niet aan alle, hetgeen opnieuw een uiting was van het gezinshoofdenkiesrecht.⁶⁷ In het Reglement voor de Nationale Vergadering ontbrak, net als in de uiteindelijke Staatsregeling 1798, een eis van welstand aan kiezers, zodat de kwestie van het meetellen van het vermogen van de vrouw daar niet speelde.

Een meerderheid in de Nationale Vergadering stemde in met een bezitseis voor kiezers en nam ook de bepaling over dat het vermogen van een weduwe haar zoon kon kwalificeren.⁶⁸ Uit de argumentatie ter onderbouwing van deze bepaling blijkt opnieuw hoezeer het huisgezin als uitgangspunt voor politieke participatie werd gezien. Er werd betoogd dat een 'huisgezin' dat voldoende gegoed was 'van te veel belang is voor de Republicq, dan dat hetzelfde door het overlijden van een vader (...) van het kiezerschap zoude uitgesloten zijn', terwijl er wel een inwonende zoon was die voor het overige aan de voorwaarden voldeed.⁶⁹ Deze zoon, zo werd opgemerkt, nam de plaats in van zijn gestorven vader.

Uit het bovenstaande kan worden afgeleid dat een overgrote meerderheid van de revolutionairen niets zag in de toekenning van stemrecht aan vrouwen. Er is wel geopperd dat de revoluties in Nederland en Frankrijk een veelbelovend begin hebben gevormd van vrouwenemancipatie, dat echter tegelijk met de revolutie zelf gesmoord werd in de Napoleontische reactie. Zo schreef Verbruggen: 'De hoop op een gelijke behandeling van man

⁶⁴ De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, 324 (art. 96).

⁶⁵ Deze toevoeging ontbrak nog in de eerste versie van deze bepaling. Zij is toegevoegd in de vergadering van 14 september 1796, De Gou, *Het plan van constitutie*, 243 en 407.

⁶⁶ De Gou, *Het plan van constitutie*, 215 (bij art. 4).

⁶⁷ *Ibidem*, 243-244.

⁶⁸ Art. 61 *Ontwerp 1797*; De Gou, *Het plan van constitutie*, 391.

⁶⁹ De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 358.

en vrouw die door de Franse Revolutie was gewekt, werd met de komst van Napoleon al vlug de grond ingeboord'.⁷⁰ Hoewel deze gedachte voor de hand ligt, is zij klaarblijkelijk toch onjuist.⁷¹ Zowel in Frankrijk als in Nederland werd al in een vroeg stadium van de revolutie duidelijk dat vrouwen zouden worden uitgesloten van het verkiezingsproces.

De vraag rijst waarom in de opeenvolgende grondwetten het stemrecht niet aan vrouwen is toegekend. Niet alleen bood het gezinshoofdenkiesrecht die mogelijkheid, maar dat gold ook voor de grote nadruk die na de omwenteling werd gelegd op de Verklaring van de Rechten van de Mens. Op grond daarvan kon worden betoogd dat die rechten ook voor vrouwen golden. Dit argument werd bijvoorbeeld aangevoerd door de onbekend gebleven schrijver P.B.v.W. in een pamflet dat interessant genoeg was uitgegeven in de Friese stad Harlingen.⁷² Deze anoniemus betoogde dat het natuurrecht geen reden gaf om vrouwen uit te sluiten van deelname aan het bestuur. Ten aanzien van bijvoorbeeld de partnerkeuze werd er volgens hem bij de dieren geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen, 'en het is tog van hun, waar wy de natuurwetten moeten leeren'.⁷³ Dat betekende dat de anoniemus weliswaar accepteerde dat in een beschaafde wereld naast de natuurwetten ook andere wetten konden bestaan, maar dat die geen afbreuk mochten doen aan de wetten van de natuur. Welnu, de auteur constateerde dat de natuur aan vrouwen net zoveel geestelijke vaardigheden had gegeven als aan mannen en dat volgens de natuur aan vrouwen dus een gelijkwaardige positie moest worden toegekend. De vrouw ongeschikt maken aan de man omdat deze sterker is, zou niets anders zijn dan despotisme.

Ook in de Nationale Vergadering bevonden zich afgevaardigden die een dergelijk natuurrechtelijk gedachtegoed aanhingen. Zo keerde Pieter Vreede (1750-1837) zich in januari 1797, tijdens het debat over het kiesstelsel van de ontwerpgrondwet, tegen het invoeren van een welstandseis, met als argument dat de mens rechten heeft, die onafscheidelijk verbonden zijn aan zijn bestaan. De mens bracht, aldus Vreede, die rechten 'met zich ter waereld, toen hij der waereld is ingetreden'.⁷⁴ Uit het optreden van Vreede in de Nationale Vergadering zou bovendien kunnen worden afgeleid dat hij vrouwen niet categorisch van het stemrecht uit wilde sluiten. Hij had, zo merkte hij op, nooit verklaard 'om het regt des sterksten te willen misbruikt hebben tot verkorting van het goed regt van het beminlijkst, maar weerloos halfdeel des menschelijken geslachts'.⁷⁵ Vreede verwierp dus het recht van de sterkste als argument voor de onderworpen positie van vrouwen. Anderhalf jaar later gaf hij opnieuw uiting aan zijn twijfel omtrent de uitsluiting van vrouwen, als me-

70 P. Verbruggen, "'Een vrouw, een stem". Een tentoonstelling over vrouw en kiesrecht', *Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Sociale Bewegingen*, 1996, 61.

71 M. Schwegman, 'Strijd om de openbaarheid: sekse, cultuur en politiek in Nederland', in: D. Fokkema en F. Griizenhout (red.), *Rekenschap, 1650-2000*, Den Haag, 2001, 147-149.

72 De tekst van dit pamflet is gedrukt als bijlage bij J. Vega, 'Het beeld der Vryheid; is het niet uwe zuster?', in: S. Sevenhuijsen, J. Bussemaker, K. Davis, J. Outshoorn en J. Zipper (red.), *Socialisties-Feministiese Teksten*, dl. II, Baarn, 1989, 89-111.

73 *Ibidem*, 106.

74 De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. I, 189.

75 *Ibidem*, 599. Vgl. Van den Berg, 'Op zoek naar de stemmer', 46.

dereedacteur van het tijdschrift *De Revolutionaire Vraagal*.⁷⁶ Daarin werd erop gewezen dat het merkwaardig was dat vrouwen ‘in het staatkundige, zo glad vergeten (...) worden’.⁷⁷

Toch heeft Vreede in de Nationale Vergadering niet voor toekenning van het stemrecht aan vrouwen gestreden. Een verklaring kan zijn dat afgevaardigden als Vreede een uitzondering vormden, die de onmogelijk te winnen strijd voor vrouwenrechten niet aangingen.⁷⁸ Er waren andere strijdpunten zoals de ‘een en ondeelbaarheid’ en de mate van volksinvloed die in hun ogen op dat moment belangrijker waren.

De meeste revolutionairen waren niet overtuigd door het betoog van de bovengenoemde anonus en hielden vast aan hun negatieve houding inzake politieke rechten voor vrouwen. Zij hanteerden weliswaar ook een natuurrechtelijk discours, maar de precieze consequenties van een dergelijk discours waren niet altijd eenduidig.⁷⁹ De anonus legde de nadruk op de rechten in de natuurtoestand, die voor een belangrijk deel onvervreemdbaar en universeel waren. Dit standpunt werd echter slechts aangehangen door enkele radicale afgevaardigden, zoals Vreede. De meeste revolutionairen waren feitelijk afgedreven van het universeel gedachte natuurrecht. Zij betoogden dat met het sluiten van een sociaal contract de natuurtoestand verlaten was en dat in de aldus opgerichte samenleving vooral de rechten golden die het soevereine volk zou opstellen.⁸⁰ Dit komt duidelijk naar voren in het betoog dat Egbert Johan Greve (1754-1811) op 13 januari 1797 in de Nationale Vergadering hield naar aanleiding van de vraag of een loyaliteitsverklaring kon worden geëist als voorwaarde voor stemgerechtigheid. Greve merkte op dat men de ‘rechten van de mens’ niet moest verwarren met de ‘rechten van de burger’.⁸¹ Het volk was, aldus Greve, soeverein en had dus ‘het onbetwistbare recht, om van ieder individu, die het tot eenigen invloed op zyn Staats Bestuur, of op zyn bestaan zelve, als een onafhankelyke Natie, toelaat, op dit stuk eene Verklaring van zyne denkwys te vorderen’. In deze opvatting was het heel goed mogelijk om in het belang van de samenleving het stemrecht te beperken tot degenen die geschikt werden geacht.⁸² Het stemrecht was voor deze revolutionairen geen onvervreemdbaar grondrecht en dus konden diverse groepen worden uitgesloten, bijvoorbeeld vrouwen.

De weigering van de meeste revolutionairen om het stemrecht aan vrouwen te verlenen hing ook samen met het belang dat de revolutionairen hechtten aan de wapenplicht.

76 *De Revolutionaire Vraagal*, ofzwaager van den politiken Bliksem, *Regt door Zee*, nr. 14 (juli 1798), 105-110.

77 Geciteerd bij Gunning, *Gewaande rechten*, 271.

78 Zie hierover M. Gunning, ‘Tweehonderd jaar geleden: De “rechten van de arme vrouwen misdeeld”’, *Nederlands Juristenblad*, 1996, 356-358, en de reactie van O. Moorman van Kappen, ‘Een tirannieke daad?’, *NJB*, 1996, 721.

79 Zie over de ambivalentie van het natuurrecht in de Bataafse periode: P.A.J. van den Berg, ‘Recht en identiteit in de Bataafs-Franse periode’, in: F. Grijsenhout, N. van Sas en W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800*, Nijmegen, 2013, 103-123.

80 P.A.J. van den Berg, ‘Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten. Aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798’, in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (red.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798*, Nijmegen, 2001, 62-71.

81 *Dagverhaal*, dl. 1, 563. Vergelijk ook *Dagverhaal*, dl. 1, 525, waar een vergelijkbaar standpunt wordt ingenomen door de afgevaardigden Jacob Hendrik Floh en Johannes Franciscus Rudolphus van Hooff.

82 Van den Berg, ‘Op zoek naar de stemmer’, 49-50.

Portret van Egbert Joan Greve, door Reinier Vinkels, circa 1800. Amsterdam, Rijksmuseum

In navolging van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) hadden de patriotten het klassieke ideaal van de politiek en militair actieve burger weer omhelsd. Zij waren ook feitelijk voor een belangrijk deel georganiseerd in wapengenootschappen, naar het voorbeeld van de schutterijen. Dit resulteerde in een nauwe band tussen wapenplicht en politieke participatie. Er werd in de Nationale Vergadering zelfs betoogd dat stemrecht en wapenplicht uit dezelfde bron voortkwamen en daarom niet gescheiden konden worden.⁸³ Sommige afgevaardigden poogden tevergeefs om deze koppeling ongedaan te maken, door te be-

⁸³ De Gou, *Het ontwerp van constitutie van 1797*, dl. 1, 179.

nadrukken dat de bekwaamheid tot het dragen van wapens toch geen geschiktheid impliceerde om verstandig te stemmen. De nauwe band tussen stemrecht en wapenplicht had ook concrete gevolgen. Zo werd in het Ontwerp 1797 de voor het stemrecht vereiste leeftijd verlaagd naar twintig jaar voor hen die gedurende ten minste een jaar lid van de gewapende burgermacht waren geweest.⁸⁴ Te Dokkum werd een uitzondering gemaakt op het gezinshoofdenkiesrecht door aan inwonende meerderjarige zonen die vrijwillig de wapenen hadden opgenomen, toch stemrecht te verlenen.⁸⁵

De nadruk op de wapenplicht was tevens een uiting van een verscherping van de verdeling van rollen tussen mannen en vrouwen.⁸⁶ Vrouwen deden weliswaar niet mee aan de oefeningen van de patriottische exercitiegenootschappen, maar zij hadden daar wel een functie. Zij waren verantwoordelijk voor de fabricatie van attributen zoals vaandels, terwijl zij bovendien financieel bijdroegen aan de korpsen. Op dezelfde wijze kon hun rol in het gezin, waar aan het eind van de achttiende eeuw steeds meer het accent op kwam te liggen, van een publieke betekenis worden voorzien.⁸⁷ Vrouwen werden namelijk geacht kinderen op te voeden tot goede staatsburgers. Zij hadden daarmee tot op zekere hoogte ook een publieke rol, zodat zij toch beschouwd konden worden als ‘burgers’. Zij waren zo in zekere zin gelijkwaardig aan mannen, zonder dat hen politieke rechten hoefden te worden verleend.

Ten slotte kan nog gewezen worden op de aversie die de revolutionairen koesterden jegens de gilden. De familie werd dan weliswaar nog geaccepteerd als organisatorische eenheid, maar alle andere maatschappelijke verbanden werden met een zekere argwaan bekeken, als mogelijke concurrenten van de natie. Bovendien werden de gilden gezien als een belemmering voor de economische ontwikkeling, die van groot belang werd geacht voor de macht van de Republiek. Er werd, in ieder geval wat betreft het binnenland, nadruk gelegd op vrijhandel. Voor vrouwen was deze ontwikkeling niet gunstig, want binnen de oude gildestructuren hadden zij nog een zekere rol gehad.⁸⁸ Dit had de wat merkwaardige paradox tot gevolg dat de argumenten voor vrijhandel en individuele representatie die rond 1800 door de liberalen van het eerste uur werden gebruikt, konden leiden tot uitsluiting van vrouwen van politieke participatie.⁸⁹ Op die wijze was de uitsluiting van vrouwen dus een gevolg van de moderniteit. Deze verklaring vindt steun in het feit dat na 1813 met de gedeeltelijke terugkeer naar de ideologie van de middeleeuwen ook het stemrecht van weduwen en ongetrouwde vrouwen terugkeerde. Die periode zal nu worden behandeld.

⁸⁴ Art. 8, sub a Ontwerp 1797; vgl. art. 24 Staatsregeling 1801; De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, 146 en 183 (art. 14, sub a).

⁸⁵ NNJ, dl. 30/4, 3347 (art. 3). Hetzelfde gold voor de provincie Friesland, NNJ, dl. 30/4, 3316 (art. 3).

⁸⁶ Kloek en Mijnhart, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, 243 en 257-259.

⁸⁷ *Ibidem*, 251-253.

⁸⁸ Polasky, ‘Women in Revolutionary Brussels’, 156; L.K. Kerber, “‘I have don ... much to carrey on the war’”: Women and the Shaping of Republican Ideology after the American Revolution’, in: Applewhite en Levy (red.), *Women and politics*, 229-230.

⁸⁹ Polasky, ‘Women in Revolutionary Brussels’, 158.

4 Gezinskiesrecht 1815-1850

De Grondwet van 1815 regelde weinig over het stemrecht van de Nederlandse burgers.⁹⁰ Er werd slechts bepaald dat de bevoegdheid en de uitoefening in de provinciale en stedelijke reglementen geregeld zou worden. De meeste aandacht in de Grondwet ging uit naar de manier waarop de indirecte verkiezingen waren georganiseerd. De leden van de Tweede Kamer werden door de Provinciale Staten gekozen, die op hun beurt bestonden uit de afgevaardigden van drie standen: de ridderschappen, de stedelijke en de landelijke stand.

Het stemrecht in de steden werd geregeld in de stedelijke reglementen en dat van het platteland in de provinciale reglementen.⁹¹ Op het gebied van de grondslagen en de uitoefening van het stemrecht waren de reglementen vrijwel uniform. Lokale variatie was niet toegestaan.⁹² In aanmerking voor het stemrecht kwamen die ingezetenen die voldeden aan de censusvereisten. De census bestond uit de aanslag in de personele belasting en in de grondbelasting.

In 1815 was het streven van de regering om het stemrecht zoveel mogelijk te doen toekomen aan ‘alle de gezeten Burgers, aan alle hoofden van huisgezinnen’.⁹³ Na het opstellen van de provinciale en de lokale reglementen bleken daartoe ook weduwen te behoren. Zij mochten het niet uitoefenen, maar konden het overdragen aan een meerderjarige zoon. De historicus Blok concludeert op grond van deze regelgeving naar onze mening ten onrechte dat het stemrecht beperkt was tot mannen, ook al werden vrouwen in de Grondwet van 1815, noch in de stedelijke en provinciale reglementen niet uitdrukkelijk uitgesloten.⁹⁴ Vermoedelijk wreekt zich hier het feit dat Blok geen onderscheid maakt tussen de grondslagen van het kiesrecht, de toekenning dus, en de uitoefening. Over de uitoefening bestaat geen twijfel, dat was voorbehouden aan mannen, maar bij de toekenning was dat niet het geval. Om te laten zien dat weduwen op grond van de reglementen ook daadwerkelijk kiesrecht toegekend kregen, behandelen we enkele voorbeelden.

Afbeelding 5 laat het verzoekschrift zien van de weduwe A. Keijzer uit Den Haag uit november 1848.⁹⁵ Zij vraagt de burgemeester ‘het haar toekomende kiesregt, volgens een der bijgaande belastingbrieven’, aan haar zoon Bertus Adrianus Keijzer over te dragen. De formulering laat weinig onduidelijkheid bestaan over de vraag aan wie het kiesrecht toekomt; dat is aan de weduwe. Zij bepaalde desgewenst of ze haar recht overdroeg of niet. Het stedelijk reglement van Den Haag, de woonplaats van weduwe Keijzer, formu-

⁹⁰ De grondwet van 1814 laten we buiten beschouwing, omdat die maar een jaar van kracht is geweest.

⁹¹ Het stemrecht van de ridderschappen laten we buiten beschouwing, omdat het van een heel andere aard was.

⁹² Alleen Friesland had tot 1824 een eigen regeling. In de hoogte van de census bestond wel veel variatie.

⁹³ L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*, Groningen, 1987, 118.

⁹⁴ *Ibidem*, 125.

⁹⁵ Den Haag, Gemeentearchief's-Gravenhage (hierna verkort 'GG'), Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737 (Ingekomen stukken betreffende de verkiezingen van de Tweede Kamer, provinciale Staten en de Gemeenteraad 1848-1849).

Hoogdel. Achtbare Heer!

Mit verschuldigde eerbied, neemt de weduwe van mijnen doot Heer
A. Keijzer, wonende halve markt 254, de vrijheid van Uwer Acht-
bare te verzoeken, om het haar toekomende kiesrecht, volgens
een der bijgaande belastingbrieven, over te dragen op mijnen
enigen zoon Berthel Adrianus Keijzer, wonende op de voorlaan
nr. 304.

Schied. doerde

Den Haag d. 11. November 1848. De wed. et Keijzer.

Verzoekschrift van de weduwe A. Keijzer uit Den Haag om het haar toekomende kiesrecht over te dragen aan haar zoon, 1848. Den Haag, Gemeentearchief, Archiefstadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737.

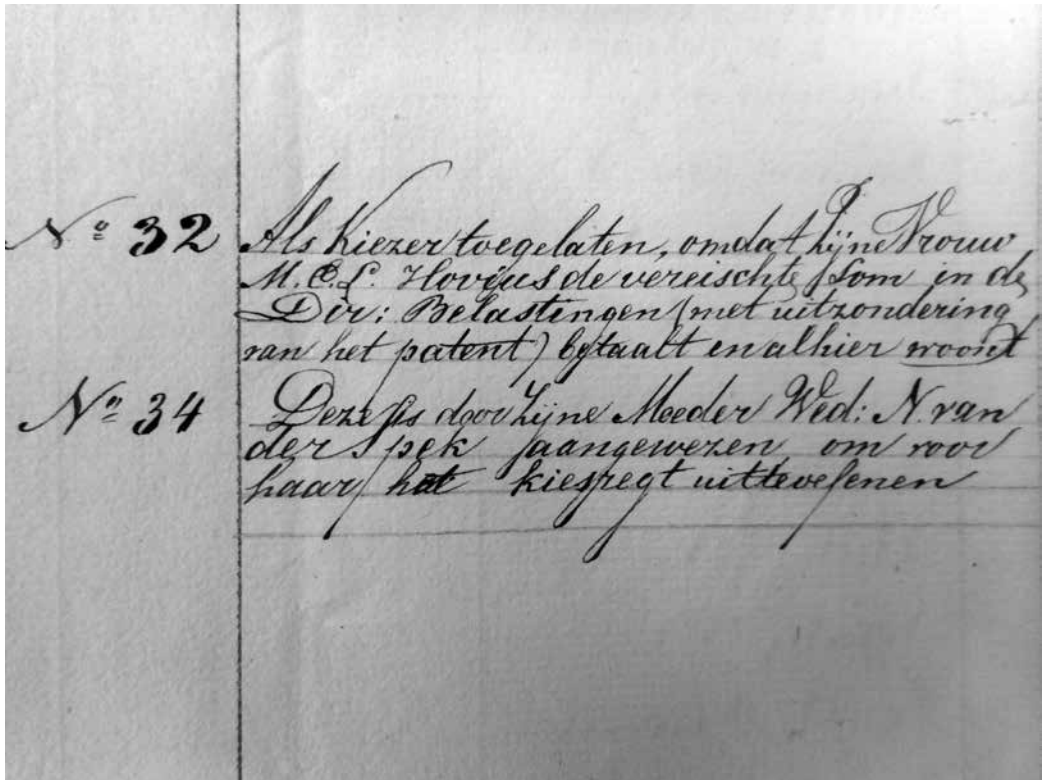
leerde het helder: 'Zoodanige moeders-weduwen, welke verlangen zouden, dat die uitoefening geschiedde, zullen verplicht zijn, dengenen van derzelven zoons, door wien zij (...) de uitoefening tot wederopzeggens toe zouden begeeren verrigt te hebben (...)'.⁹⁶ Ook na overdracht behield de weduwe dus de beschikking over haar kiesrecht. Zij kon het namelijk ook weer intrekken.

Doordat de stedelijke reglementen vrijwel uniform waren, week de situatie in andere steden niet af van die in Den Haag. Zo stonden in bijvoorbeeld Weert in 1822 tien weduwen op de kiezerslijst en in 1830 vijftien. De regeling waarmee ze hun stem konden overdragen was exact dezelfde als die in Den Haag.⁹⁷

Weduwen die het kiesrecht bezaten, maar het niet hadden overgedragen, werden geschrapt van de kiezerslijst bij het definitief vaststellen ervan. Dat betekende niet dat hun het kiesrecht werd ontnomen. De reden voor de schrapping was dat de kiezerslijst na de definitieve vaststelling gebruikt werd om na te gaan wie het kiesrecht mocht uitoefenen.

⁹⁶ Dagblad van 's Gravenhage, 23 juli 1841, 1.

⁹⁷ J. Bongaarts, 'Kiesrecht voor vrouwen in Weert 1815-1994', in: Weert in woord en beeld. Jaarboek voor Weert 1999, Weert, 1999, 33-46, in het bijzonder 34-35.

Aanwijzing van een zoon die voor een weduwe optreedt (Loosduinen 1848), Den Haag, Gemeentearchief, Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737.

Van de uitoefening van het kiesrecht waren vrouwen uitgesloten en daarom werden ze verwijderd van de lijst.

Op de kiezerslijst werd bijgehouden welke kiezer door zijn moeder was gemachtigd. Afbeelding 6 toont een dergelijke aantekening.⁹⁸ Op de lijst van de gemeente Loosduinen uit 1848 is achter de naam van kiezer nr. 34 aangegeven, dat hij 'door Zijne Moeder Wed: N. van der Spek [is] aangewezen, om voor haar het kiesregt uitte oefenen'.

De twee voorbeelden zijn van 1848 en hebben betrekking op de eerste directe verkiezingen die onder het regime van de herziene Grondwet van dat jaar werden gehouden. Dat de oude praktijk van voor 1848 werd voortgezet, verbaast niet, want de Grondwet bepaalde dat de leden van de Tweede Kamer gekozen werden door de meerderjarige ingezetenen Nederlanders die aan de bepalingen van de census voldeden. Van mannen of vrouwen was nergens sprake.

De provinciale reglementen die het stemrecht op het platteland regelden, kenden soortgelijke bepalingen als in Den Haag en Weert. Het reglement van de provincie Holland uit

⁹⁸ GG, Archief stadsbestuur (1811) 1816-1851, inv.nr. 737 (Ingekomen stukken betreffende de verkiezingen van de Tweede Kamer, provinciale Staten en de Gemeenteraad 1848-1849).

1825 bepaalde dat weduwen ‘die verlangen zouden dat deze uitoefening geschiede, zullen verplicht zijn den genen van derzelve zoons, doorwien zij bij voorkomende gelegenheid de uitoefening tot wederopzeggens toe zouden begeeren verrigt te hebben, aan het Plaatselijk Bestuur kenbaar te maken’.⁹⁹ Opmerkelijk is verder dat het reglement bepaalde dat een op grond van de eigen aanslag niet kiesgerechtigde man, die gehuwd was met een vrouw die wel aan de census voldeed, ‘niettemin ter uitoefening van het stemregt en kiezerschap worden toegelaten’.¹⁰⁰ Er was geen sprake van dat, zoals na de aanneming van de Kieswet van 1850 wel het geval zou zijn, de aanslag van de getrouwde vrouw bij haar echtgenoot werd opgeteld. De gehuwde vrouw bezat de bevoegdheid, haar man mocht deze uitoefenen. De bovenste aantekening in afbeelding 6 illustreert dit.

Tussen de positie van de weduwe en de getrouwde vrouw bestond wel een belangrijk verschil. De weduwe besliste zelf of haar stemrecht uitgeoefend zou worden door haar zoon of niet. De getrouwde vrouw had die keuze niet. Haar echtgenoot besliste of hij het stemrecht van zijn vrouw zou uitoefenen.

De regeling van het kiesrecht tussen 1815 en 1850 toont dat het gezin de grondslag van het kiesrecht vormde. De wetgever gaf het kiesrecht aan de gezinshoofden van belangrijke huishoudens die belang hadden bij de instandhouding van de maatschappelijke orde. Die gezinshoofden waren in beginsel mannelijk, maar als de man was overleden, dan werd zijn weduwe het gezinshoofd. De uitoefening was voorbehouden aan mannen. Mannen die zelf niet kiesgerechtigd waren, mochten op grond van de aanslag van hun vrouw stemmen.

5 De Kieswet van 1850

In mei 1849 diende minister van Binnenlandse Zaken J.M. de Kempnaer (1793-1870) een wetsontwerp in voor een kieswet waarbij hij, wat betreft de positie van weduwen, aansloot bij de bestaande praktijk. In het ontwerp was een bepaling opgenomen dat een weduwe, die aan de censusvereisten voldeed, het kiesrecht kon overdragen aan een van haar zonen.¹⁰¹ Ze kon het kiesrecht overdragen, maar dat hoefde ze niet te doen. Verder kon ze een machtiging elk moment weer intrekken.

Tijdens de voorlopige beraadslagingen verwierp de Tweede Kamer de voorgestelde regeling. ‘Het ligt toch niet in den aard der zaak, dat het kiesregt van de bijzondere willekeur eener vrouw zou afhangen, en dat deze naar willekeur aan eenen kiesgerechtigde diens kiesregt zou kunnen ontzeggen.’¹⁰² Dat de uitoefening van het kiesrecht door een man, in dit geval de meerderjarige zoon van de weduwe, van de grillen van een vrouw af-

⁹⁹ ‘Reglement provincie Holland’, in: *Bijvoegsel tot het Staatsblad*, dl. 12/1, 59.

¹⁰⁰ *Ibidem*. Deze bepaling kwam ook voor in het stedelijk reglement van Den Haag, *Dagblad van 's Gravenhage*, 23 juli 1841.

¹⁰¹ *Kamerstukken II*, 1849, XXIX, nr. 2.

¹⁰² *Kamerstukken II*, 1849, XXIX, nr. 5, 100.

hankelijk was, ging de meerderheid van de Kamer te ver. De praktijk zoals die enkele tientallen jaren had bestaan, werd nu als ongerijmd ter zijde geschoven.

Opmerkelijk is de uitspraak waarmee de Kamer de bespreking van het voorgestelde artikel besloot: 'Politische regten zijn aan een persoon, niet aan het bezit van goederen verbonden'.¹⁰³ Hier werd met kracht het individueel kiesrecht geponeerd, maar als dat het geval was, waarom werden dan wel de belastingaanslagen die op naam van de kinderen of van de vrouw aan de vader respectievelijk de echtgenoot toegerekend? Bij een individueel kiesrecht zouden de goederen waarop de aanslagen van kinderen en echtgenotes waren gebaseerd buiten beschouwing moeten blijven. De logica van het individueel kiesrecht liep hier vast op de omstandigheid dat de wetgever welvarende huishoudens kiesrecht wilde geven maar het niet wilde laten uitoefenen door vrouwen. Voor 1850 werd deze spanning opgelost door het bezit van het kiesrecht bij de weduwe te laten, maar de uitoefening van het kiesrecht over te laten aan haar meerderjarige zoon. Toen het bezit van het kiesrecht door de weduwe in 1850 onaanvaardbaar werd gevonden, en er geen voorstel werd gedaan om haar aanslag voor haar oudste zoon te laten gelden, konden niet langer alle welvarende huishoudens politiek worden vertegenwoordigd. Het was een knelpunt dat in de decennia daarna geregeld terugkwam.

Het wetsvoorstel van De Kempenaer is niet plenair in behandeling genomen door de val van het kabinet. De eerstvolgende keer dat het onderwerp weer aan de orde kwam, was bij het ontwerp van kieswet van 1850, dat werd ingediend door De Kempenaers opvolger Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872). In dit voorstel werden de aanslagen van de gehuwde vrouw en de kinderen bij die van de man opgeteld, maar was er voor een weduwenkiesrecht geen plaats. Een aanzienlijke minderheid van de Kamer wenste echter een soortgelijke bepaling als in het gestrande wetsontwerp van De Kempenaer. De voorstanders wezen op het belang van zo'n regeling in die streken van Nederland waar de meerderjarige kinderen niet hun erfdeel opeisten wanneer de vader was overleden, maar tot de gemeenschappelijke huishouding bleven behoren. Dit kwam vooral op het platteland voor. Het zou ongewenst zijn indien die huishoudens niet vertegenwoordigd werden in bijvoorbeeld de gemeenteraad.¹⁰⁴ Thorbecke ging een inhoudelijke behandeling uit de weg door te verwijzen naar de bezwaren die tegen het weduwenkiesrecht waren ingebracht bij het wetsontwerp van De Kempenaer.¹⁰⁵

Het Kamerlid Gerardus Wouter Verweij Mejan (1797-1850) stelde naar aanleiding van het weduwenkiesrecht de vraag of het kiesrecht wel werkelijk individueel was. Volgens hem was het een persoonlijke hoedanigheid en daarom diende men zelf aan de censusvereisten te voldoen. Daarop werd in de Kieswet al een uitzondering gemaakt door de aanslagen van de gehuwde vrouw en de kinderen bij de man op te tellen, maar Verweij Mejan wilde niet dat dit ook zou gelden voor echtparen die niet in gemeenschap van goe-

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Kamerstukken II, 1849-1850, XXVII, nr. 5, 322.

¹⁰⁵ Kamerstukken II, 1849-1850, XXVII, nr. 6, 348.

deren waren getrouwd. Dit voorstel kreeg zo weinig ondersteuning, dat het niet in behandeling werd genomen.¹⁰⁶ De overgrote meerderheid van de Kamer wilde de politieke rechten toch niet zo strikt individueel interpreteren. De kritiek van Verweij Mejan was een logische en consequente uitwerking van het principe van individueel kiesrecht, maar het werd door zijn medeleden niet opgepikt. Het zou bijna veertig jaar duren voordat deze inconsequentie door de antirevolutionaire voorman Abraham Kuyper (1837-1920) weer ter sprake werd gebracht.

Voor een goed begrip van de discussie uit 1849-1850 is een uitstapje naar het huwelijksrecht noodzakelijk. Het Burgerlijk Wetboek van 1838 bepaalde dat de man het hoofd van de echtvereniging was, de ‘vaderlijke macht’ uitoefende en dat de vrouw geen zeggenschap had over de gemeenschap van goederen of over haar eigen vermogen.¹⁰⁷ Betekende dit dat de man al het vermogen tot het zijne kon rekenen en op grond daarvan kiesrecht verkreeg? Dan zou het kiesrecht inderdaad persoonlijk zijn, maar zo eenvoudig was het niet. Aanslagen voor de directe belastingen van goederen in het bezit van de kinderen of echtgenote werden op hun naam uitgeschreven en niet op die van de man. De Kieswet bepaalde niet voor niets dat de man ‘geacht’ werd die aanslagen te betalen, niet dat hij daarvoor ook daadwerkelijk persoonlijk moest zijn aangeslagen. Door de aanslagen van man, vrouw en kinderen op te tellen, benadrukte de Kieswet van 1850 nog meer dan daarvoor dat kiesrecht een gezinskiesrecht was, gebaseerd op het vermogen van de huishouding. Juist daardoor bleef de afschaffing van het weduwenkiesrecht problematisch, omdat daardoor economisch belangrijke huishoudens van het kiesrecht verstoken werden.

6 Het gezinshoofdenkiesrecht bij de grondwetsherziening van 1887

Tijdens de behandeling van de Kieswet van 1850 werden concepten als ‘individueel kiesrecht’ of ‘gezinshoofdenkiesrecht’ niet of nauwelijks gebruikt. De discussie miste daarvoor scherpte. Daar kwam na 1870 verandering in. Steeds vaker werd er gesproken over gezinshoofdenkiesrecht. De toenemende populariteit kan worden getoond aan de hand van de opvattingen van de radicale liberaal Sam van Houten (1837-1930), die van individueel kiesrecht overstapte naar gezinshoofdenkiesrecht.

In 1877 diende Van Houten in de Tweede Kamer een nota in waarin hij pleitte voor algemeen kiesrecht voor alle niet-bedeelde Nederlanders en voor iedereen die de lagere school had doorlopen.¹⁰⁸ Het voorstel behelsde individueel kiesrecht voor mannen. Enkele jaren later verliet hij dit uitgangspunt. In een voorstel tot grondwetswijziging uit 1884 nam hij het gezin als basis. Van Houten beschouwde de maatschappij niet als een

106 *Handelingen II*, 12 juni 1850, 4-5.

107 Zie hierover bv. M. Braun, ‘Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht’, in: *De eerste feministische golf. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, dl. 6, Nijmegen, 1985, 138-161.

108 *Kamerstukken II*, 1876-1877, 140, nr. 8, Nota A.

massa individuen, maar ‘als eene organische vereeniging, waarvan de gezinnen de samenstellende eenheden zijn’.¹⁰⁹ Indien een vrouw aan het hoofd van een huisgezin stond, diende zij het kiesrecht te krijgen. Dat was volgens Van Houten de logische consequentie van een organische benadering. Drie jaar later stelde hij dat hij voor algemeen kiesrecht was, maar tegen hoofdelijk stemrecht, ‘omdat ik de familie beschouw als de elementaire eenheid van de maatschappij. Indien ik spreek van algemeen stemrecht spreek ik van het algemeen stemrecht van hoofden van families.’¹¹⁰

Van Houten was niet de enige voorstander van gezinshoofdenkiesrecht. Vanaf 1880 kwam het onderwerp steeds prominenter op de agenda. Het voorstel tot grondwetsherziening dat minister Jan Heemskerk Azn. (1818-1897) in maart 1885 indiende, had tot doel het kiesrecht te verlenen aan mannelijke hoofden van huisgezinnen,¹¹¹ de ‘pater familias’, mits die voldoende bijdroeg in de lasten.¹¹² Het idee van gezinshoofdenkiesrecht werd in de regeringsvoorstellen echter niet consequent doorgevoerd. Niet alleen werden onvermogene mannelijke gezinshoofden en alle vrouwelijke gezinshoofden buitengesloten, daarnaast werd een groep toegevoegd die overduidelijk geen gezinshoofd was, namelijk die mannen die ‘zoals men zegt, op kamers wonen’.¹¹³ Zo bleef er van het gezinshoofdenkiesrecht niet veel over.

Tijdens de debatten in de aanloop naar de grondwetsherziening van 1887 bleek een opmerkelijk groot deel van de Tweede Kamer geporteerd voor een organisch kiesrecht in de vorm van gezinshoofdenkiesrecht. De antirevolutionair jhr. Alexander de Savornin Lohman (1837-1924) schaarde zich achter de afwijzing van het hoofdelijk algemeen stemrecht door Van Houten en stelde: ‘De bestaande onvernietigbare kring, het huisgezin, mag niet vertegenwoordigd worden door meer dan één persoon, om de eenvoudige reden, dat al de leden van dat gezin, die bij elkander wonen, reeds vertegenwoordigd zijn, wanneer aan een hunner het kiesrecht wordt toegekend’. Hij diende vervolgens een amendement in dat van de personen die tot een gezin behoren er slechts een kiesgerechtigd kon zijn. Lohman wilde overigens net als de regering alleenstaande mannen niet uitsluiten.¹¹⁴

Het betoog van Lohman om het stemrecht per gezin tot een persoon te beperken, kreeg ondersteuning van de radicale liberaal Bernardus Hermanus Heldt (1841-1914). Wel wilde Heldt het kiesrecht ook geven aan weduwen en zelfstandig wonende ongetrouwde vrouwen.¹¹⁵ Daarvoor diende hij een amendement in dat door verschillende liberalen werd ondersteund. Hoewel Lohman in zijn amendement het kiesrecht niet aan vrouwelijke gezinshoofden gaf, had hij daar geen bezwaar tegen. Wanneer een collega-Kamerlid

109 Kamerstukken II, 1883-1884, 256, nr. 3, 8.

110 Handelingen II, 17 maart 1887.

111 A.R. Arntzenius, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, 's-Gravenhage, 1884, 10 dln., dl. 2, 31.

112 *Ibidem*, 32.

113 *Ibidem*, 40 en 49.

114 Handelingen II, 22 maart 1887.

115 *Ibidem*.

een subamendement met een dergelijke strekking indiende, zou hij zich daartegen niet verzetten.¹¹⁶

Het gezinshoofdenkiesrecht zou niet in de Grondwet van 1887 komen. Volgens Lohman was er in de Kamer voldoende steun voor het principe van gezinshoofdenkiesrecht mits er maar een goede formule gevonden kon worden.¹¹⁷ Dat bleek echter onmogelijk. De opvattingen over de precieze invulling liepen daarvoor te veel uiteen, zodat in de Grondwet kwam te staan dat de leden van de Tweede Kamer gekozen werden door de mannelijke ingezetenen. Vrouwen werden nu expliciet uitgesloten. In een beschouwing uit 1893 stelde Kuiper dat voor verkiezingen geschoeid op gezinskiesrecht in de Grondwet moet staan dat de Kamer gekozen werd door de gezinshoofden. Ook weduwen zouden dan kiesrecht moeten krijgen.¹¹⁸ De bepaling die er wel in was gekomen, betekende volgens hem dat het kiesrecht een individueel karakter had.

Voor een beginselpoliticus als Kuiper was de formulering in de Grondwet een belangrijke zaak. Een verkeerd beginsel bedierf elk gevolg, hoe dicht die ook bij het ideaal mocht komen. De situatie rond de grondslag en de uitwerking van het kiesrecht was echter niet zo eenduidig als Kuiper deed voorkomen. In de Grondwet was het kiesrecht dan wel individueel, maar in de Kieswet had het meer het karakter van een gezinskiesrecht en in de praktische uitwerking waren vooral gezinshoofden kiesgerechtigd.

De kiesgerechtigde was onder de Kieswet van 1850 vooral een gezinshoofd. Dat was het gevolg van de belastingstructuur. Een van de belangrijkste belastingen, het personeel, belastte de eigenaar, hoofdhuurder of hoofdbewoner van een huis en die waren, zoals de regering de Kamer in 1885 meedeelde, bijna zonder uitzondering ook hoofd van een gezin.¹¹⁹ Vrijgezelle vermogende mannen waren vaak onderhuurder van een etage, waardoor ze niet in de belastingen werden aangeslagen.

7 Het gestrande ontwerp kieswet Tak van Poortvliet

De nieuwe kieswet die de bepalingen van de Grondwet moest uitwerken, liet enkele jaren op zich wachten. Pas in september 1892 werd daarvoor een wetsontwerp ingediend door Johannes Pieter Roetert Tak van Poortvliet (1839-1904). Zijn invulling van de kentekenen, het voorzien in eigen onderhoud en dat van het huisgezin, kwam dicht in de buurt van het gezinshoofdenkiesrecht. Aanvullende welstandseisen werden niet gesteld, wel de kennis van lezen en schrijven.¹²⁰

Tak verwierp in de memorie van toelichting overigens het ‘huismanskiesrecht’ – de termen ‘huismanskiesrecht’ en ‘gezinshoofdenkiesrecht’ werden regelmatig door elkaar

116 *Ibidem*.

117 *Ibidem*, 353-354.

118 *De Standaard*, 3 mei 1893.

119 Arntzenius, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, dl. 3, 49.

120 *Kamerstukken II*, 1892-1893, 57, nr. 2, art. 1-4.

gebruikt – omdat het zijn van huisvader geen voldoende ontwikkeling en zelfstandigheid waarborgde.¹²¹ Bovendien was het gezinshoofdenkiesrecht in 1887 bij de grondwetsherziening verworpen en dus kon dat volgens Tak niet via de achterdeur van de Kieswet alsnog worden ingevoerd.¹²² De opmerkingen Van Tak weerhielden Kuyper er echter niet van om in *De Standaard* enthousiast te reageren op het wetsontwerp. De voorgestelde regeling kwam volgens hem heel dicht in de buurt van het huismanskiesrecht, ook al was het geënt op het verkeerde beginsel van het grondwettelijk vastgelegde individuele kiesrecht.¹²³ Dat gezinshoofdenkiesrecht had de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in 1888 in het *Program van Actie* vastgelegd. Aanvankelijk gold het alleen voor mannen, maar in 1891 was de uitsluiting van vrouwelijke gezinshoofden verwijderd.¹²⁴ Ook weduwen kwamen dus in aanmerking, hoewel daarvoor dan wel een grondwetswijziging nodig was.

In de Tweede Kamer poogden de antirevolutionairen Jan van Alphen (1829-1911) en Æneas baron Mackay (1838-1909) het wetsontwerp van Tak nog meer op het gezinshoofdenkiesrecht te enten door in een amendement voor te stellen dat men ‘als hoofd’ van een huisgezin moest voorzien in het eigen onderhoud en in dat van het huisgezin. Ook alleenstaande mannen kwamen in aanmerking mits ze de beschikking hadden over een vertrek dat verwarmd kon worden. Mackay vond de toevoeging van gezinshoofd vanzelfsprekend. Wie anders dan een gezinshoofd kon immers het gezin onderhouden? Hij stelde dat zijn amendement niet de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht beoogde. Bij de grondwetsherziening was immers gebleken dat daarvoor geen meerderheid bestond. Wel wilde hij door dit amendement het hoofd van het gezin een eerste plaats geven in het kiezerskorps, omdat het gezin nu eenmaal de grondslag van de staat vormde.¹²⁵

Interessant is dat Mackay in zijn betoog stelde dat het kiesrecht tot op dat moment *de facto* een gezinshoofdenkiesrecht was: ‘op het oogenblik zijn er weinig kiezers die niet tevens hoofden van gezinnen zijn’.¹²⁶ Hij werd daarin bijgevallen door zijn partijgenoot Alexander baron van Dedem (1838-1931), volgens wie het kiesrecht bijna uitsluitend door gezinshoofden werd uitgeoefend.¹²⁷

De discussie rond het wetsontwerp van Tak laat een van de belangrijke oorzaken van het ontstaan van de Gordiaanse knoop zien. In 1887 was het gezinshoofdenkiesrecht bij de grondwetsherziening weliswaar verworpen, eerder door gebrek aan overeenstemming dan door gebrek aan aanhangers, maar dat nam niet weg dat veel voorstanders dat later via de achterdeur van de Kieswet alsnog probeerden te realiseren. Vanwege de Grondwet werden de termen ‘gezinshoofdenkiesrecht’ en ‘huismanskiesrecht’ daarbij

121 Kamerstukken II, 1892-1893, 57, nr. 5, 20.

122 Kamerstukken II, 1892-1893, nr. 8, 99.

123 *De Standaard*, 31 augustus en 23 september 1892.

124 A. Van Kessel, “‘Wat het zwaarst weegt’”. De confessionelen en de parlementaire strijd om actief kiesrecht voor vrouwen’, in: S. van Bijsterveld en H. van der Streek (red.), *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving, 1883-2018*, Nijmegen, 2018, 89-120, in het bijzonder 90.

125 *Handelingen II*, 20 februari 1894, 754-757.

126 *Ibidem*, 757.

127 *Handelingen II*, 28 februari 1894, 867.

Spotprent op het voorstel van Tak van Poortuliet om kiesrecht te verlenen aan alle mannen die voorzien in eigen onderhoud en dat van hun gezin, in *Uylenspiegel* 1893. Groningen, Universiteitsbibliotheek.

zoveel mogelijk vermeden, maar een buitenstaander als Kuyper, die op dat moment geen zitting in de Kamer had, had er minder moeite mee om te constateren dat als het kwaakt als een eend, zwemt als een eend en er uitziet als een eend, het vermoedelijk een eend is, ook al mocht het zo niet worden genoemd.

8 De Kieswet-Van Houten

Nadat een voor de regering onwelgevallig amendement was aangenomen op het wetsontwerp van Tak werd de Tweede Kamer ontbonden en volgden er verkiezingen waarin de tegenstanders van het wetsontwerp de meerderheid behaalden. Een nieuw kabinet trad aan waarin Van Houten de taak kreeg een nieuwe kieswet in het staatsblad te brengen, wat hem in 1896 lukte. De Kieswet-Van Houten drong het gezinskiesrecht in de praktijk wat terug. Iedereen die was aangeslagen in de rijksbelastingen en zijn aanslag had betaald, verkreeg het kiesrecht. Dat de rijksbelastingen de grondslag vormden, was

weliswaar geen wijziging ten opzichte van het verleden, maar doordat nu ook de pas ingevoerde inkomstenbelasting meetelde, werd het voor alleenstaande mannen een stuk gemakkelijker om op de kiezerslijst te komen.

Andere bepalingen bleven ongewijzigd. Zo werd de man nog steeds geacht de belastingen van zijn echtgenote en kinderen te betalen. Wat dat betreft, ademde het wetsontwerp nog steeds een sterke geur van gezinskiesrecht. Het ontwerp bevatte twee opmerkelijke bepalingen die toonden hoezeer Van Houten het kiesrecht nog steeds als een zaak van het gezin beschouwde. Allereerst wilde hij de belastingaanslag van een weduwe laten gelden voor haar oudste inwonende zoon. Die zoon werd dan beschouwd als de vertegenwoordiger van het gezin.¹²⁸ Dit lijkt op het eerste gezicht op een terugkeer naar het stelsel van voor 1850, maar de verschillen waren groot. In het oude stelsel bezat de weduwe het kiesrecht, maar liet ze haar zoon het eventueel uitoefenen. In het ontwerp van Van Houten kon daar geen sprake van zijn, omdat de Grondwet het bezit van kiesrecht door vrouwen uitsloot.

Van Houten vond zijn idee om het kiesrecht van de weduwe te laten gelden voor haar inwonende zoon een logische zaak: 'Waar de betaling der belasting geacht mag worden uit de inkomsten van het gezin te worden bestreden, mag op de omstandigheid, dat de aanslag niet ten name van de zoon geschiedt, niet de nadruk worden gelegd'.¹²⁹ Hoewel een omslachtige formulering, blijkt hieruit dat bij Van Houten het gezinsvermogen centraal stond en niet het individuele vermogen van de man. Tijdens de plenaire behandeling stelde Van Houten nadrukkelijk dat bij de toekenning van kiesrecht geen persoonlijk onderzoek wordt verricht naar de bron van de welvaart.¹³⁰

De voorgestelde overdracht van de aanslagen van de weduwe op haar zoon kon Kuyper uiteraard bekoren. Zo kregen de gezinshoofden een meer prominente plaats in het kiesrecht.¹³¹ Zijn partijgenoot Mackay verwierp dit echter. Uiteraard was hij ook voor gezinshoofdenkiesrecht, maar wat werd voorgesteld was het overdragen van kentekenen van de weduwe op de zoon en dat kon volgens hem niet de bedoeling zijn, omdat die zoon zelf geen kentekenen bezat. Lohman viel hem bij en diende een amendement in om de weduwen uit het wetsontwerp te halen.¹³²

Kuyper begreep niets van de houding van Lohman. Wanneer deze consequent was, moest hij ook de bepaling schrappen dat mannen geacht werden de belastingaanslagen van hun echtgenotes te betalen wanneer deze op huwelijkse voorwaarden waren getrouwd of waar een feitelijke scheiding van tafel en bed had plaatsgevonden. Dat gebeurde echter al sinds 1850 niet meer en ook nu had de Kamer geen bezwaar tegen deze praktijk. Waarom dan wel, zo vroeg Kuyper zich af, verzet tegen de overdracht van we-

128 Kamerstukken II, 1894-1895, 200, nr. 3, 31.

129 Kamerstukken II, 1895-1896, 27, nr. 2, 45.

130 Handelingen II, 2 juni 1896, 1268.

131 Handelingen II, 29 mei 1896, 1256.

132 *Ibidem*, 1258-1261.

duwe op zoon?¹³³ Kuyper herhaalde hier in grote lijnen de bezwaren die Verwey Mejan in 1850 al had geformuleerd. Hij deelde deze bezwaren overigens niet, maar somde ze op om te laten zien dat de overdracht van de aanslagen van een weduwe op haar zoon prima in het bestaande stelsel pasten. Lohman repliceerde dat zelfs wanneer man en vrouw hun vermogen apart beheerden, ze toch gezamenlijk aan de huishouding bijdroegen, waarmee hij zich achter Van Houten schaarde, dat het bij de toekenning van kiesrecht om het gezinsinkomen draaide.¹³⁴ Het amendement van Lohman werd met 52 tegen 26 stemmen aangenomen, waardoor de weduwen definitief van het toneel verdwenen.

Het wetsontwerp van Van Houten bevatte ook nog een bepaling waarin een nieuwe categorie loonkiezers werd geïntroduceerd. Uit deze bepaling blijkt opnieuw hoezeer bij Van Houten het gezin voorop stond bij de verstreking van het kiesrecht. Alle mannen die gedurende een bepaalde tijd een zeker loon hadden verdiend, konden het kiesrecht op aanvraag verkrijgen. De vraag was nu of het loon dat door echtgenotes en inwonende zonen werd verdiend bij het loon van het mannelijke gezinshoofd mocht worden opgeteld, net zoals dat bij de belastingkiezers gebeurde. Daar voelde Van Houten niets voor. Dit kiesrecht was namelijk persoonlijk bedoeld, zodat de inkomsten van andere gezinsleden niet meetelden.¹³⁵ Hier was dus wel sprake van individueel kiesrecht, waarmee indirect opnieuw werd aangegeven dat de bestaande praktijk geen individueel maar gezinskiesrecht betrof. Enkele jaren later kwam de wetgever hierop terug. Na 1900 konden ook loonkiezers de inkomsten van andere gezinsleden bij hun inkomen optellen.

Terugblikkend op de parlementaire behandeling van de ontwerpen van Tak van Poortvliet en Van Houten valt op dat, hoewel het kiesrecht vanwege de Grondwet als individueel werd bestempeld, bij de behandeling van de Kieswet het kiesrecht toch vooral werd gezien als een gezinskiesrecht. Alle gezinsleden droegen bij aan de gezinswelvaart die de basis voor de toekenning van het kiesrecht vormde. Veel Kamerleden en ook minister Van Houten stelden uitdrukkelijk dat het kiesrecht zo was bedoeld, waarbij het feit dat deze interpretatie toch minimaal schuurde met de Grondwet ongenoemd bleef.

9 Vrouwenkiesrecht

Intussen nam het aantal liberale aanhangers van organisch kiesrecht af. Hiervoor waren twee belangrijke oorzaken. Ten eerste wensten steeds meer voorstanders van algemeen kiesrecht dat dit ook waarlijk algemeen zou zijn, dus zonder allerlei uitzonderingen. Ten tweede bekenden steeds meer radicale en vooruitstrevende liberalen zich tot het vrouwenkiesrecht. Dat laatste betekende tegelijk een keuze voor individueel kiesrecht, omdat kiesrecht voor getrouwde vrouwen nu eenmaal niet binnen organische opvattingen

¹³³ *Handelingen II*, 2 juni 1896, 1270.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, 1268.

kon worden gerealiseerd, tenzij het huismanskiesrecht werd vervangen door huisvrouwenkiesrecht of dat man en vrouw gelijkelijk als gezinshoofd werden gezien. Deze opties werden echter niet bepleit, zodat kiesrecht voor gehuwde vrouwen een individueel kiesrecht impliceerde.

Onder de linkse partijen won het pleidooi voor vrouwenkiesrecht snel aan kracht. Eind 1892 nam de Radicale Bond vrouwenkiesrecht op in haar programma. De sociaaldemocraten ijverden sinds 1897 voor algemeen vrouwenkiesrecht en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) bepleitte het sinds de oprichting in 1901. Bij de Liberale Unie en de Bond van Vrije Liberalen (BVL) bleven langer bedenkingen bestaan. Die hadden onder meer te maken met opvattingen over de organische aard van kiesrecht. Een unie-liberale commissie uit 1903 wilde gehuwde vrouwen geen kiesrecht geven, omdat die door hun man werden vertegenwoordigd. Bij de bespreking van het rapport op de algemene vergadering vijf jaar later rees tegen dit denkbeeld verzet. Het werd beschouwd als een inbreuk op het individualistische uitgangspunt van de Unie. Een motie voor algemeen vrouwenkiesrecht werd echter met 31 tegen 29 stemmen verworpen.¹³⁶ De meningen bleven verdeeld.

In 1913 gingen de VDB, Liberale Unie en BVL met een gemeenschappelijk programma de verkiezingen in. In het 'propagandaboek' van de vrijzinnige concentratie, zoals het samenwerkingsverband bekend stond, werd het gezinshoofdenkiesrecht een kunstmatige beperking van het algemeen mannenkiesrecht genoemd. Dat algemeen mannenkiesrecht werd nu door alle drie de partijen omarmd. Wat betreft het vrouwenkiesrecht wilden ze voorlopig niet verder gaan dan het wegnemen van de grondwettelijke belemmering. Tegen algemeen vrouwenkiesrecht werden allerlei bezwaren aangevoerd, zoals de geringe behoefte aan kiesrecht onder vrouwen of dat de invoering in stappen zou moeten geschieden, maar organische bezwaren ontbraken.¹³⁷ De vrijzinnigen hadden het gezinshoofdenkiesrecht en andere vormen van organisch kiesrecht bij het afval gezet. Naarmate het streven naar vrouwenkiesrecht na 1900 meer steun verwierf onder de liberalen, verdwenen de organische kiesrechttopvattingen.

10 Invoering van een individueel kiesrecht in 1917

Na het van kracht worden van de Kieswet-Van Houten in 1896 duurde het enkele jaren voordat de voorstanders van gezinshoofdenkiesrecht weer van zich lieten horen. Die voorstanders behoorden door de bovenvermelde ontwikkelingen in het linkse kamp nu vrijwel uitsluitend tot de confessionelen. In oktober 1907 nam de deputatenvergadering van de ARP een resolutie aan, waarin gesteld werd dat in de Grondwet moest worden

¹³⁶ F. de Beaufort en P. van Schie, 'Van toekenning tot uitsluiting. Finale kiesrechtuitbreiding en ervaringen tussen 1897 en 1948', in: De Beaufort et al. (red.), *Tussen geschiktheid en grondrecht*, 201-286, in het bijzonder 235-236.

¹³⁷ E.J.W. Drion, 'Het kiesrecht', in: *Propagandaboek voor de vrijzinnige concentratie 1913*, s.l.n.d., 11-19, in het bijzonder 16 en 18.

vastgelegd dat de grondslag van het kiesrecht niet individualistisch maar organisch was. Uitgangspunt was het gezinshoofdenkiesrecht waarbij onvolledige gezinssamenstellingen ook als gezin werden gezien. Naast alleenstaande mannen konden ook weduwen als gezinshoofd gelden.¹³⁸ In 1916 werd in het partijprogramma de eis vastgelegd dat het kiesrecht organisch moest zijn en wel met toepassing van het gezinshoofdenkiesrecht. Daartoe behoorde ook het weduwenkiesrecht.¹³⁹

In een aparte nota bij het rapport van de staatscommissie-Heemskerk tot herziening van de Grondwet uit 1912 ging Kuyper nog eens uitgebreid in op de zaak van het gezinshoofdenkiesrecht. Volgens hem werd bij het individualistisch kiesrecht iedereen die geen kiesrecht bezat, niet vertegenwoordigd. Dat kiesrecht was namelijk hoofdelijk en persoonlijk. Bij gezinshoofdenkiesrecht was dat anders. Alle gezinsleden werden dan door het gezinshoofd vertegenwoordigd. Iedereen was dus door hem of haar betrokken bij de totstandkoming van de volksvertegenwoordiging.¹⁴⁰

Interessant is dat Kuyper tijdens de beraadslagingen van de staatscommissie stelde dat hij ook weduwen als gezinshoofd wilde laten kiezen 'desnoods met behulp van iemand, die krachtens haren machtiging stemt'.¹⁴¹ Dat dit idee, afgezien van de census, wel erg sterk leek op de bestaande toestand tussen 1815 en 1850 leek geen van de leden te zijn opgevallen. Kuyper zou de gelijkenis vermoedelijk ook om principiële redenen hebben afgewezen. Het stelsel uit de eerste helft van de negentiende eeuw was volgens hem gebaseerd op een verkeerd beginsel terwijl zijn voorstel steunde op het organische beginsel. Hoe dan ook, Kuyper wist ook binnen zijn eigen partij weinig handen op elkaar te krijgen. Het merendeel van zijn partijgenoten was en bleef tegen elke vorm van vrouwenkiesrecht.

Bij de katholieken bestonden meer openingen voor vrouwenkiesrecht. De Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen sprak zich in 1908 uit voor gezinshoofdenkiesrecht. Deze keuze betekende geen principiële afwijzing van vrouwenkiesrecht. De bond achtte dat namelijk niet in strijd met de kerkelijke leerstellingen, maar vond de tijd er nog niet rijp voor.¹⁴² Bij de Christelijk-Historische Unie waren de meningen verdeeld. Sommigen hadden zich inmiddels afgekeerd van het organisch kiesrecht. Door de vele uitzonderingsbepalingen kwam het volgens hen de facto eigenlijk toch op algemeen kiesrecht neer.¹⁴³

Bij de grondwetsherziening van 1917 legden de meeste confessionelen zich gemakkelijk neer bij de invoering van algemeen individueel mannenkiesrecht, waarmee de hele organische kiesrechtgedachte werd begraven. De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs woog voor hen zwaarder dan de vraag welke vorm het kiesrecht moest

¹³⁸ P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal*, Amsterdam, 1929, dl. 2, 256.

¹³⁹ *Ibidem*, 257.

¹⁴⁰ *Verslag der grondwetscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 24 maart 1910*, 's-Gravenhage, 1912, nota Kuyper. De denkbeelden in deze nota vormden de basis tot het wetsvoorstel tot herziening van de Grondwet van het kabinet-Heemskerk uit februari 1913. Het zou door de verkiezingsnederlaag van rechts in juni niet in behandeling worden genomen, Kamerstukken II, 1912-1913, 250, nr. 4, 6, nr. 14, 16.

¹⁴¹ Geciteerd bij Van Kessel, 'Wat het zwaarst weegt', 94.

¹⁴² *Ibidem*, 92.

¹⁴³ *Ibidem*, 93 en 97.

Spotprent op de vraag wie binnen het antirevolutionaire gezinshoofdenkiesrecht het gezinshoofd is, door Albert Hahn, 1907. Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

hebben.¹⁴⁴ Hiermee was een belangrijk principieel bezwaar voor het algemeen vrouwenkiesrecht weggenomen en kon de grondwettelijke belemmering worden weggenomen. Het kiesrecht was nu immers echt individueel geworden. Er zou echter nog wel een revolutiedreiging voor nodig zijn om het vrouwenkiesrecht ook in de Kieswet te krijgen.

11 Besluit

Het idee dat het kiesrecht in Nederland voor 1917 een individueel kiesrecht was, is diepgeworteld. Zowel tijdgenoten als latere auteurs zagen het kiesrecht als een recht dat aan individuen werd vergeven.¹⁴⁵ Bij dit beeld kunnen een aantal vraagtekens worden gezet.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 100-102.

¹⁴⁵ Zoals recent nog in de bijdrage van S. van Bijsterveld en H. van der Streek, 'Inleiding. Over vrouwen die wisten wat zij kwamen doen', in: Idem (red.), *Wat komen jullie hier doen?*, 14.

Afgaande op de tekst van de Grondwet was het Nederlandse kiesrecht individueel. De leden van de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden werden gekozen door individuele kiezers. Bij de praktische uitwerking van de criteria van het kiesrecht raakte het individuele karakter echter uit beeld. Keer op keer bleek dat het gezin de basis van het kiesrecht vormde, waarbij de uitoefening was voorbehouden aan het mannelijke hoofd of de oudste zoon.

Er waren verschillende redenen waarom het kiesrecht op het gezin was gebaseerd. Het huishouden vormde de sociaaleconomische basiseenheid van de samenleving en dus ook van de politieke natie. In overeenstemming daarmee was de belastingwetgeving sterk gericht op gezinnen, waardoor in de praktijk alleenstaande mannen het nakijken hadden bij de census. Ook het huwelijksrecht, zoals vastgelegd in het Burgerlijk Wetboek van 1838, ging uit van gezinnen geleid door een gezinshoofd. Daarnaast was het belangrijk dat het organisch denken niet een exclusief kenmerk was van de confessionele partijen. Ook onder de liberalen waren veel aanhangers van de gedachte dat het gezin de basis van de samenleving vormde en dat het kiesrecht daarop moest worden geënt. Het radicale individualisme van de Franse Revolutie vond lange tijd geen ingang bij de meerderheid van de politici. De conclusie lijkt daarom gerechtvaardigd dat naarmate we afdalen van de hoogten van de Grondwet naar de Kieswet en vervolgens naar de praktijk het kiesrecht steeds meer een gezinskiesrecht werd.

Het gezinshoofdenkiesrecht compliceerde de kwestie van het vrouwenkiesrecht. Op welke gronden immers kon aan een weduwe die aan het hoofd van een gezin stond het kiesrecht worden ontzegd? Inderdaad kwamen in de periode voor 1850 regelmatig weduwen in aanmerking voor de toekenning van kiesrecht. Dit was zo in Friesland ten tijde van het ancien régime, in het eerste jaar van de Bataafse Revolutie en ook tijdens de regering van Willem I en van Willem II. Niettemin werd de concrete uitoefening ervan wel steeds voorbehouden aan mannen, een praktijk die terugging tot voor de Bataafse Revolutie. We hebben niet onderzocht waarom het zo ondenkbaar was dat vrouwen in het stembureau verschenen en een stem uitbrachten. Vermoedelijk had het er mee te maken dat volgens veel mannen vrouwen geen plaats hadden in de publieke politieke ruimte. Dat lijkt in ieder geval de reden te zijn geweest waarom bij veel varianten van weduwenkiesrecht de uitoefening van het kiesrecht werd overgedragen aan de zoon.

Binnen het gezinshoofdenkiesrecht was het onderscheid tussen de toekenning en de uitoefening van het kiesrecht derhalve van cruciaal belang. Dat onderscheid werd in de negentiende eeuw echter niet door iedereen herkend, waardoor de discussie over het kiesrecht enigszins verward verliep. Ook de uitspraak van de Hoge Raad uit 1883 valt waarschijnlijk op deze verwarring terug te voeren. Het was inderdaad vermoedelijk niet de bedoeling geweest van de grondwetgever uit 1848 om de vrouw het kiesrecht uit te laten oefenen, maar over het toekennen van dat recht aan vrouwen liet die Grondwet zich niet uit. Sterker, de Grondwet liet het toe dat tijdens de eerste directe verkiezingen eind 1848 enkele honderden, wellicht zelfs enkele duizenden, weduwen over kiesrecht beschikten.

De strijd voor algemeen mannenkiesrecht, maar vooral die voor algemeen vrouwenkiesrecht betekende de doorbraak van het individuele kiesrecht bij de linkse partijen. Algemeen mannenkiesrecht liet zich nog binnen het organische gezinskiesrecht inpassen, maar bij algemeen vrouwenkiesrecht was dat onmogelijk. Er kon immers maar één persoon gezinshoofd zijn. De confessionelen hielden langer aan het gezinshoofdenkiesrecht vast, maar ook daar nam de steun af. Dat kwam enerzijds doordat in veel varianten ook alleenstaande mannen kiesrecht kregen, waardoor het principe zo verwaterde dat het uiteindelijke resultaat maar weinig zou afwijken van het algemeen mannenkiesrecht. Anderzijds waren veel confessionelen bereid het organisch kiesrecht in te leveren voor de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Toen het algemeen mannenkiesrecht eenmaal was aanvaard door de confessionelen vormde het organisch denken over kiesrecht geen belemmering meer voor het algemeen vrouwenkiesrecht.

Summary

In this article, we elaborate the development of suffrage in the Netherlands between 1795 and 1917 from household based to individual based. Dutch suffrage in the nineteenth century is mostly regarded as essentially individual, meaning that individuals were granted the right to vote and exercised it. However, when one takes a closer look, Dutch suffrage was based on the tax assessment of the entire household. If a family paid the minimum amount of taxes required, the head of the family had the right to vote. Up until 1850, this could be the female head of the family as well. She was conferred the right to vote, although she could not exercise it in person. In order to use it, she had to transfer it to her eldest son. We argue therefore that until 1917 Dutch suffrage was granted on the basis of a household rather than on an individual basis and that up until 1850 voting rights were also granted to women. Both findings contradict established views in Dutch historiography.

Keywords

Voting rights
Household suffrage
Women's suffrage
Individual suffrage

Hoort dit zo
onder elkaar? ik
zie dat niet zo
in vorige num-
mers voorbij
komen